

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

135:2 • 2015

Paul Holm, Arne Jarrick & Dominic Scott, *Humanities World Report 2015* (Basingstoke: Palgrave Macmillan 2015). ix + 215 s.

Debatten om humanioras särskilda förutsättningar och poänger som forskningsfält har under senare år ändrat karaktär. Borta är numera kristänkandet och passiviteten. Allt oftare höjer humanister i stället sina röster för att framhålla sina ämnens så kallade relevans. Än så länge har dock mycket av diskussionerna förts i nationella sammanhang. I Sverige har frågan följaktligen i första hand diskuterats med bäring på svenska förhållanden, påfallande ofta på initiativ av idéhistoriker och historiker. När anglosaxiska inlägg refererats, som Martha C. Nussbaums bok *Not For Profit* (2010) eller Helen Smalls *The Value of the Humanities* (2013), har det stannat vid referat och inspiration.

Mot den bakgrunden är det onekligen intressant att det nu har kommit en rapport om humanioras ställning internationellt, en skrift som delvis finansierats av Riksbankens Jubileumsfond och med Arne Jarrick som delförfattare. Inspirationen har varit UNESCO:s *World Social Science Report* med rötter i det tidiga 1970-talet som publicerats oregelbundet sedan 1990-talet, nu senast 2013. Trots sämre organisatorisk infrastruktur och mindre resurser har *Humanities World Report 2015* en hel del att erbjuda den som är intresserad av forskningspolitiska trender inom det humanvetenskapliga fältet.

Metodmässigt har författarna intervjuat 89 framstående humanvetenskapliga forskare, 28 kvinnor och 61 män, från 41 länder relativt jämnt fördelade på samtliga fem kontinenter. Karriärmässigt är de flesta intervjuade seniora forskare även om det också finns en del yngre i början av karriären. Ämnesmässigt är 20 historiker, 17 litteraturvetare och 15 filosofer med lika många i kategorin övriga, främst forskare inom humanistiska och samhällsvetenskapliga blandämnen (*humanities/social sciences blend*, s. 6). Till detta kommer representanter från ämnen som arkeologi, lingvistik med flera. Olika moderna språk är dock inte representerade. Intervjuerna, mest muntliga,

men i en del fall skriftliga, har tagit ungefär 45–60 minuter i anspråk och utgått från ett förutbestämt frågeformulär med 13 frågor. För att stämma av slutsatserna som drogs utifrån intervjuerna arrangerade författarna också tre workshops och en konferens under 2013.

Frågorna som ställdes i intervjuerna handlade om forskningsteman, finansieringskällor, forskningsinfrastruktur, policyfrågor, humanvetenskapernas karaktär, forskningsinformation samt hur humanvetenskaplig verksamhet kan och bör motiveras. Poängen är att frågorna behandlade både forskningsproblem och villkor och förutsättningar för forskningsverksamheten. En särskild fråga berörde synen på digitala humaniora med utgångspunkt i att olika digitala tekniker påverkar humanvetares forskningspraktiker på ett omvälvande sätt.

Greppet är brett och grundläggande på en och samma gång. Brett inte bara för att de intervjuade representerar ett stort geografiskt och disciplinmässigt urval, utan också för att intervjufrågorna fångar in humanvetares synpunkter på och upplevelser av sin forskningsverksamhet ur flera olika perspektiv. Grundläggande för att analyserna ringar in förutsättningar och villkor liksom trender snarare än de senaste teoretiska inriktningarna eller forskningsfynden. Just detta sistnämnda fyndbegrepp (*findings*) ligger till grund för en diskussion om hur humanvetare ser på de egna kunskapsbildningsprocesserna. Den emanerar ur en intervjufråga om det egna kunskapsfältet i jämförelse med naturvetenskaperna. Intervjusvaren visar nämligen att nästan lika många var negativa till att beskriva den egna kunskapsbildningen i termer av forskningsfynd som var positiva till det. När det gällde det närstående begreppet genombrott (*breakthrough*) var fler positiva till att beskriva den egna kunskapsbildningen i termer av genombrott, men även här fanns en andel som var tveksammare. Det tycks alltså finnas något i den humanvetenskapliga kunskapsbildningsprocessen som skiljer sig från andra ämnesfält och som gör att relativt många humanvetare motsätter sig att formulera sina upptäckter i termer av fynd eller genombrott.

Författarna vänder sig mot detta synsätt och argumenterar för att betrakta humanvetenskaperna som en sanningssökande aktivitet lika mycket som andra forskningsfält. Med den utgångspunkten är det högst rimligt att diskutera humanvetenskapliga framgångar i termer av fynd och genombrott (s. 185). Författarna ser här också en starkt bidragande orsak till att humanvetare har svårare att övertyga andra om den egna forskningens nytta och betydelse i jämförelse med exempelvis ingenjörer eller medicinska forskare. Diskussionen är viktig eftersom den når en av grunderna för den humanvetenskapliga verksamheten.

När det gäller humanvetares egna syn på nyttan med sin forskningsverksamhet så framhåller många olika former av sociala värden som förstärks

och överförs mellan människor genom humanvetenskaperna. Exempelvis anförs att historievetenskaplig forskning ger kunskaper om andra kulturers förflutenhet och erfarenheter som är viktiga att känna till i demokratiskt uppbyggda samhällen i en tid av starka globaliseringstendenser (s. 18). Här framhålls också hur humanvetenskaperna kan bidra till att bibehålla historiska arv och minnen liksom att kritiskt granska deras användning i samtiden. Humanvetenskapernas bidrag till ekonomisk tillväxt, exempelvis inom de så kallade kreativa näringarna eller upplevelseindustrin, var dock inte en lika populär grund för humanvetenskapernas värde.

En särskild fråga ägnades alltså åt digitala humaniora eftersom digitala tekniker bedöms utöva ett mycket stort inflytande över hur humanvetenskaplig forskning bedrivs och hur framtidens forskningsfrågor kommer att formuleras. De flesta välkomnade förstas den ökade tillgängligheten till publikationer och källmaterial som digital teknik ger. Samtidigt var det relativt få som betraktade digital teknik som så omvälvande att den har potential att mer genomgripande skapa intellektuella genombrott. Här identifierades en kulturell spricka mellan traditionella humanvetare, mer tveksamma och ibland rent av fientligt inställda till digitala tekniker, och experter inom digitala humaniora som är att betrakta som redan övertygade. För att råda bot på detta olyckliga förhållande rekommenderar författarna att de övertygade bör ägna ännu mer kraft åt att formulera tydliga exempel på hur digitala tekniker kan bidra till nytänkande kring gamla forskningsproblem eller till att helt skapa nya forskningsfrågor (s. 187).

Som svar på intervjufrågor om forskningstrender och -tendenser framkom relativt ofta tvärdisciplinära ansatser, något som många var positiva till. Ett problem som identifierades var dock hur projektutlysningar ofta ställde krav på eller åtminstone befrämjade tvärvetenskapliga ansatser samtidigt som tjänstebeskrivningar ofta premierade traditionellt disciplinära inriktningar. En annan trend var internationalisering som i grunden också var positiv, men där en hotande likriktning sågs som ett problem.

En intressant observation som författarna gör är skillnaden mellan amerikansk och europeisk forskningspolitik för humanvetenskaperna. I USA tenderar humanvetenskaplig finansiering att vara politiskt kontroversiell med konservativa politiker som inte sällan drar ner på den statliga finansieringen av humaniora eller till och med gör försök att lägga ner den helt och hållet (s. 161). Resultatet är att många humanvetenskapliga forskare är hänvisade till det egna universitetets resurser med få och små möjligheter att skaffa projektfinansiering. I Europa är läget lite annorlunda. Här dominerar visserligen fortfarande den nationella forskningsfinansieringen, men insatserna ökar hela tiden på europeisk nivå (s. 168). I samband med det ställs också ofta krav på samverkan och relevans, vilket innebär att nyttoaspekter

på humanvetenskaperna poängteras starkare i Europa än i USA. Även om de medel som ställs till humanvetares förfogande på överstatlig europeisk nivå är små, för att inte säga obefintliga relativt sett, finns här i alla fall en läpparnas bekännelse och flera formella uttalanden om humanioras värde i olika forskningssammanhang. Trots att utfästelser ännu inte resulterat i konkreta resurser är det i Europa idag svårt att hävda att humanvetenskaperna är irrelevanta för att komma till rätta med de utmaningar som forskning ofta mobiliseras för att lösa.

Humanities World Report 2015 är den första i sitt slag och innehåller flera värdefulla observationer och analyser om tillståndet för humanvetenskaperna i världen. Vissa svagheter kan skönjas. En är att intervjumetoden kan lämna rum för en hel del tillfälligheter även om workshops anordnats för att undvika de värsta. Med tanke på projektets karaktär av pionjärbete och de begränsade resurserna som funnits till förfogande är det ändå positivt att inte den bästa metoden har blivit den godas fiende. Sammantaget kan det alltså konstateras att *Humanities World Report 2015* är ett viktigt första steg för att bredda vår kunskap om humanvetenskapernas karaktär och värde globalt, vad som för oss samman och kanske också skiljer oss åt.

Lunds universitet

THOMAS KAISERFELD

Anna Maria Forssberg & Karin Sennefelt (red.), *Fråga föremålen: Handbok till historiska studier av materiell kultur* (Lund: Studentlitteratur 2014). 245 s.

Hösten 2011 bjöd Anna Maria Forssberg (Armémuseum) och Karin Sennefelt (Uppsala universitet) in till konferensen "Historiker och materiell kultur – samarbete mellan universitet och museer". De hade noterat att det ökade intresset för historisk forskning omkring materiell kultur inte motsvarades av en ökad tillströmning av forskare till museernas stora föremålssamlingar. Hur kom det sig och vad kunde man göra åt saken? På konferensen möttes representanter från de två världarna, goda exempel redovisades och forskarna fick titta in i flera föremålsmagasin. Initiativtagarna deklarerade att målsättningen med konferensen också var att den skulle leda fram till en publikation, som på ett konkret sätt skulle kunna fungera som en handbok för den som ville börja forska på museiföremål. Nu är boken här.

Valet av de elva medförfattarna speglar ämnesområdets tvärvetenskapliga karaktär men även konferensens ambition att öka samarbetet mellan universitet och museer. De flesta har sin bas inom universitetsvärlden, men fyra

av författarna är disputerade forskare verksamma vid museer. Anna Maria Forssberg, Jonas M. Nordin, Fredrik Svanberg och Ulrika Torell kan därför sägas stå med ett ben i varje läger.

Boken inleds med en introduktion av ämnesområdet materiell kultur som tvärvetenskapligt forskningsområde i historiska studier. Forssberg och Sennefelt beskriver tre faser eller inriktningar. Den tidiga forskningen var föremålsnära och handlade om kartläggning, ursprung och spridning. Därefter började man se föremål som tecken på något större, på till exempel status, samhällsförändring, klass- och genusföreställningar. De senare årens forskning utgår i stället från antagandet att människa och föremål interagerar, vi både formar och formas av tingen. En del forskare vill till och med upplösa gränsen mellan människa och ting. Behovet av att kombinera olika typer av källmaterial – text, bild och föremål – gäller generellt vid studier av materiell kultur. Faserna/inriktningarna representerar visserligen olika utvecklingssteg inom forskningen men samexisterar samtidigt, menar Forssberg och Sennefelt. Boken har en tematisk disposition där bidragen sorteras in under rubrikerna: "Mötet med det materiella", "Föremål som konsumtion", "Samlandets logik" samt "Föremål skapar världen". I det avslutande kapitlet "Handbok" presenteras dels en guide till olika museisamlingar, dels en handledning till föremålsundersökningar.

Boken ska inspirera fler att genomföra studier av föremål och Forssberg och Sennefelt bjuder på flera övertygande skäl till varför det är viktigt: Föremål väcker nya frågor och ger svar på andra saker. Föremål kan ställa gamla sanningar på huvudet. Föremål ger forskaren en möjlighet att komma nära de historiska personernas vardagliga liv. Ingen som stiger in i ett föremålsmagasin kan låta bli att häpna och förundras över de dolda skatter som ligger där och väntar på att bli undersökta. Men hur gör man?

Det finns olika sätt och artikelförfattarna visar på den bredd vad gäller teori, metod och källmaterial som studier med utgångspunkt i föremålen kan ha. Teoretiska perspektiv har hämtats från bland andra vetenskapsteoretikern Bruno Latour, antropologerna Daniel Miller och Igor Kopytoff, historikern Jan de Fries och sociologen Erving Goffman. Hur man har gått till väga, alltså val av metod, framgår i flera av studierna, dock inte i alla. Med tanke på att ett viktigt syfte med boken är att visa hur man kan gå till väga när man forskar på föremål, hade ett mer genomgående fokus på metodfrågor varit välkommet. Samtliga studier tar sin utgångspunkt i det materiella, men alla har inte undersökt själva föremålen.

En genomgång av artikelbidragen utifrån vilken roll föremålen har spelat i undersökningarna visar att författarna närmar sig föremålen på olika sätt. Sju av elva artikelförfattare har närstuderat föremål. Otto Sibum återskapar ett föremål för att kunna genomföra ett av fysikens mest berömda expe-

riment – bestämmandet av den mekaniska värmeekvivalenten. Metoden blottlägger ”gesternas kunskap”, vilket ger en helt ny bild av den vetenskapliga process som ledde fram till den historiska upptäckten. Likt en detektiv visar Gunnar Almevik hur gamla spikhål och förslitningar i golvet berättar om de historiska människorna och hur de levde i den kulturhistoriskt intressanta gården Örnäs. Marie Ulväng visar hur undersökningar av bevarade dräkters skärningar, material, slitage och återbruk berättar om förändrade konsumtionsvanor under industrialismen. Ulrika Torell har undersökt en rad olika föremål med sockeranknytning och visar hur dessa bidrar till förståelsen av varför vi under 1800-talet plötsligt kom att bli storkonsumenter av socker. Karin Tetteris och Martin Markelius har undersökt en tygprov-samling respektive en uniform, och visar hur några till synes oansenliga tygbitar kan berätta om en tidigare okänd produktionshistoria respektive hur man går till väga för att säkerställa om en uniform är autentisk. Otto Fischers tolkning av det oväntade fyndet av Strindbergs sista sopor i Kungl. bibliotekets arkiv ger ett nytt perspektiv på litteraturvetenskapens traditionella tolkning av kopplingen mellan författares liv och verk.

För Gudrun Andersson fungerar föremålen mer som ett komplement. Undersökningen vilar huvudsakligen på bouppteckningsmaterial, men mötet med några av föremålen ger henne en fördjupad förståelse för hur ledande personer i Arboga manifesterade social och ekonomisk status under 1700-talet. För Fredrik Svanberg och Jonas M. Nordin ligger fokus på att kartlägga nätverk, kontakter och sammanhang. Föremålen spelar här en viktig roll, men det är oklart om några undersökningar av själva föremålen har genomförts. För Svanbergs del handlar det om tillkomsten av de historiska samlingarna av mänskliga kvarlevor och hans resultat sätter den svenska rasbiologiska forskningen i ett nytt perspektiv. Jonas M. Nordin visar hur fynden från arkeologiska utgrävningar i Sápmi respektive Philadelphia avslöjar kontakter mellan kolonistörer och urbefolkning som inte framgår i det skriftliga källmaterialet. Orsi Husz är tydlig, hon har inte undersökt några föremål. Det beror på att av NK:s två alternativa jubileumsgåvor, syetuiet och puderdosan, finns bara syetuiet bevarat. Text och bild ligger i stället till grund för studien som belyser genussambivalens i början av 1900-talet.

Visst går det bra att studera materiell kultur utan att undersöka själva föremålen. Med tanke på hur skeva och icke representativa museisamlingar ofta är, så hade det varit förödande för forskningen om man bara utgick från de föremål som finns bevarade. Forskningsfrågorna kan också leda till val av andra källor. Men om föremålen finns bevarade är det bra att undersöka dem, oavsett vilka forskningsfrågor man har, annars finns en risk att man missar något viktigt. Föremålen kan, precis som Forsberg och Sennfelt poängterar i inledningskapitlet, dessutom leda till bättre forskningsfrågor.

Det finns många fördelar med att inkludera museiföremål som källmaterial i studier av materiell kultur. Det visar den här boken många goda exempel på. Det avslutande kapitlets guide till museisamlingarna och inte minst Karin Tetteris beskrivning av en konkret metod, är utmärkta inslag. Jag är övertygad om att *Fråga föremålen* kommer att bidra till en ökad tillströmning av forskare och studenter till museisamlingarna, i synnerhet om den blir flitigt använd som kurslitteratur. Men det är svårt och tar tid att etablera nya typer av källmaterial i forskarmiljöerna, så mer behöver göras. Ett ökat samarbete mellan museer och universitet är angeläget.

Föremål är en speciell sorts källa. Forskaren kan behöva andra och ofta praktiska kunskaper för att kunna tolka föremålet. Antingen besitter forskaren dessa själv eller så måste hen förvärva dem alternativt ta hjälp av expertis. Almekvist samarbetade till exempel med en kunnig snickare för att bättre förstå och tolka timmerkonstruktioner och spår av verktyg. Marie Ulväng uppmanar alla som studerar historiska dräkter att "textilbada". Ett frekvent umgänge med det nya källmaterialet är ett bra sätt att bygga på den egna kompetensen. Men har man inte kunskapen själv behöver man inledningsvis sannolikt ta hjälp, och här står museernas intendent, antikvarier och konservatorer till förfogande. Men hur tillgängliga är museisamlingarna? Stora satsningar görs på att digitalisera museisamlingar, men det är inte alltid så lätt att ta nästa steg och göra ett besök i föremålsmagasinet. Graden av tillgänglighet skiftar mellan museerna, men generellt kan sägas att samlingarna ofta ligger på annan och mer otillgänglig plats än själva museet och intendenterna. Det krävs en helt annan framförhållning och planering än ett vanligt arkivbesök, vilket också tas upp i bokens handboksdel.

Boken *Fråga föremålen* har inte ambitionen att förklara hur det kommer sig att så få tycks ha tid med eller intresse för föremålen i museernas enorma samlingar. Jag tror ändå att det kan vara värt att stanna upp lite vid den frågan. Museer och forskningsmiljöer har utvecklats till skilda världar där man, mycket förenklat, kan säga att föremålen har hamnat i den ena och de teoretiska perspektiven i den andra. *The great divide* kallar den brittiska dräkthistorikern Lou Taylor avståndet mellan museer och akademi (*The study of dress history*, Manchester/New York 2002, s. 64–65). Det är en tudelning som båda parter, och i förlängningen hela samhället, förlorar på. Museerna behöver forskarnas förmåga att problematisera museiföremålen utifrån nya och intressanta perspektiv. För vad ska vi med kostnadskrävande museisamlingar till om vi inte använder dessa för att öka vår kunskap och förståelse om dåtid, samtid och framtid? Och forskare som studerar materiell kultur behöver museernas föremålssamlingar både för att utmana gamla sanningar, hitta nya och kanske oväntade svar och för att stimulera till nya frågor. Om forskarna dessutom i större utsträckning tog respektive gavs möjligheten att

presentera ny forskning i utställningsformat skulle betydligt fler människor få möjlighet att ta del av resultaten. Boken *Fråga föremålen* överbryggar klyftan mellan forskarvärlden och museivärlden och i den meningen har den sin allra största förtjänst.

Sörmlands museum

ANNA HEDTJÄRN WESTER

Peter Aronsson & Lizette Gradén (red.), *Performing Nordic Heritage: Everyday Practices and Institutional culture* (Farnham: Ashgate 2013). 364 s.

Min läsning av *Performing Nordic Heritage: Everyday Practices and Institutional culture* blev perfekt tajmad med Micheal Booths mörka artikel "Dark lands: The grim truth behind the 'Scandinavian miracle'" som publicerades i The Guardian den 27 januari 2014. Booth har tröttnat på idén om Norden som ideal och poängterar istället mer problematiska sidor hos de nordiska länderna, som rasism och vapenexport. Att det finns en konceptualisering av Norden som inte stämmer överens med, utan snarare döljer, idéer och praktiker i Norden uppmärksammas också av antologin i fråga. Det görs genom en synnerligen mer nyanserad och djuplodande diskussion kring "Norden" där både praktiker och idéer i såväl nutid som dåtid kontextualiseras och diskuteras utifrån politik, geografi och historia. Antologin syftar till att nagelfara skapandet av nordiskt kulturarv i perspektivet att kulturarv är performativt. Det är en kulturell praktik om tidigare kulturella praktiker som görs och utförs kontinuerligt genom handlingar där det förflutna används för nutida ändamål. De olika kapitlen behandlar hur nordiska platser och kulturarv skapats, framförts och använts, både i vardagsliv och institutioner inom och utanför Norden, och diskuterar konsekvenser av detta. Som läsare får man ta del av hur idéer kring Norden och en transnationell identitet skapat utrymme för förhandling av förståelser kring samhörighet och använts i skapandet av samarbeten och konsensus. Men här finns också dubbelheten. Flera kapitel visar hur användandet av det nordiska också lett till konflikter och till utestängande och döljande av grupper, praktiker och historier.

De olika kapitlen, och särskilt redaktörerna Aronssons och Gradéns introduktion och avslutning, väjer inte för att ställa svåra frågor kring exempelvis kopplingar mellan kulturarv och främlingsfientlighet. Introduktionen frågar: När är kulturarvet en positiv kraft och när utnyttjas det för att motivera, eller dölja, destruktiva krafter, som diskriminering och förtryck? I skuggan av samhörighet och inkludering smyger exkludering och utanförskap runt.

Ett vi behöver ett dem. Det blir påtagligt att kulturarvsstudier kan, och bör, vara en del av diskussioner kring dessa aktuella ämnen.

Två kapitel har tydligt vardagslivsfokus. Östlund-Pötzschs kapitel om promenerande i Norden diskuterar hur utomhuspraktiker, både idag och tidigare, blivit en del av skapandet, utförandet och upplevelserna av något typiskt nordiskt. Kjartansdottir och Schram undersöker hur kulturarv och nationalidentitet spelar roll för isländare som bor i Köpenhamn och hur humor kring det isländska blir ett sätt att hantera maktrelationer mellan Danmark och Island, mellan centrum och periferi. Fler kapitel behandlar hanteringen av kulturarv och identiteter hos olika former av museum. Pico Larsen undersöker danskättlingar i USA och deras hantering av det danska arvet långt borta från Danmark. Kapitlet visar vikten av såväl turism och välkända visuella markörer som kraften i ett gemensamt projekt och enskilda individers påverkan på vilket kulturarv som fokuseras på. Lite liknande är Gradéns kapitel om skapandet av nordiska rum genom arbetet med materiell kultur på museum i USA. Här blir både situationsanpassade sammansättningar av objekt och individers gåvor och frivilligarbete centrala i skapandet och representerandet av både gamla och nya kulturarv och identiteter.

I Christiansens kapitel om hur danska museum kommunicerar identiteter och konflikter i gränslandet mot Tyskland synliggörs mer problematiska sidor av kulturarvet. Studien visar hur skapandet av en vi-känsla utifrån historien och etniska och kulturella identiteter sedan länge varit en grogrund för främlingsfientlighet. Rindzeviciute utreder hur baltiska museum förhandlat nationella och regionala identiteter och distinktioner och uppmärksammar här både geopolitik och materiella förhållanden. Kapitlet visar hur varierande artikulerandet och betydelseerna av transnationella sfärer kan vara för enskilda nationer i olika situationer. Även Hillström diskuterar spänningen mellan nationell och regional (nordisk) identitet för Nordiska museet i Stockholm och hur fokuseringen på det svenska och det nordiska har skiftat över tid. Här, liksom i flera kapitel, blir den påverkan som Sveriges imperialistiska stormaktstid har haft på hur man inom Sverige artikulerat och tagit plats i, eller nedtonat sin plats i, det nordiska påtaglig. Fler museum studeras i Aronssons kapitel om historiska museum i Norden. Han visar att kärnan i det som uppfattas som nordiskt varit relativt koncist över århundraden och att denna bild, där fred, jämlikhet och samförstånd är centralt, länge haft politiska värden. Denna konsensusbild har, trots olikheter och konflikter mellan länderna, skapats och behållits genom att delar av historien inom Norden tonats ner medan andra framhävts.

Två kapitel har inte lika tydlig vardags- eller museifokus. Eng och Lindaräng undersöker hur nationella och nordiska identiteter och gemenskaper figurerat i åminnelser av händelser och personer i Norden. Kapitlet diskuterar

hur och varför vissa delar av historien artikuleras eller nedtonas på grund av tidigare maktrelationer och konflikter inom Norden och för platsmarknadsföring. Burchs kapitel är en uppörelse med framförallt Sveriges dubbla roll som fredsnation och vapenexportör. Begreppet *banal nordism*, en variant av Billings begrepp *banal nationalism*, används för att problematisera hur myten om Norden som rum för fred och solidaritet döljer, och möjliggör, mörkare praktiker som inblandning i krig.

De tolv kapitlen ger läsaren en palett av teoretiska begrepp och ett brett empiriskt material och fokus. Det skulle kunna bli rörigt om man bara läser delar av boken. Aronssons och Gradéns skarpa introduktion snörar dock snyggt samman de olika kapitlen innan deras avslutande del knyter ihop säcken. En tidig tanke var hur olikt Sverige är från resten av Norden vad gäller agerande i kulturarvsfrågor. Men egentligen visar antologin hur mycket, i bakgrunder och handling, som både binder samman och särskiljer de nordiska länderna. Vidare blir det nordiska kulturarvets flexibilitet tydligt och jag finner mig själv undra hur unikt eller allmängiltigt detta drag är i relation till andra kulturarv? Något annat som blir påtagligt är att kulturarvsfrågor innefattar både det materiella och det immateriella. Att binda diskussionen till platser och rum, som så tydligt har både fysiska och mentala kvaliteter, är därför passande. Det skulle varit intressant om det hade funnits mer av en explicit diskussion kring båda dessa dimensioner då flera av kapitlen öppnar upp för det. Vidare synliggör kapitlen betydelsen av historien idag och hur vissa delar av historien och dess spår blir tillgångar medan andra friseras eller ignoreras. För att förstå dåtid och samtid behöver vi antologier som denna, som problematiserar givna historier och givna geografier. Dock undrar jag över avsaknaden av kartor. Kanske är det medvetet, för att flytta fokus från fysiska gränser till såväl sociala och politiska som skiftande gränser, men ibland hade kartor behövts.

Antologin bidrar till en viktig diskussion i kulturarvsforskningen där både positiva och negativa användningar av kulturarv och det samspel som kan finnas däremellan granskas och diskuteras utifrån geopolitisk kontext. En stor fördel med antologins angreppssätt är att den sammantaget ger en nyanserad granskning av kulturarv både i människors vardagsliv och hos större institutioner som museum och stater. Därigenom möjliggörs en diskussion kring kulturarv som inte nödvändigtvis motställer människor eller lokala *communities* å ena sidan och institutioner eller staten å andra sidan, utan där olika typer av konflikter och maktrelationer både inom och mellan olika aktörer kan granskas. Dock hade just konflikter och maktstrukturer kunnat synliggöras mer i vissa kapitel. Avslutningsvis manar redaktörerna till mer utforskande kring hur kulturarvspraktiker kan skapa kreativitet och förståelse och motverka den exkludering som ofta närvarar vid kulturarvs-

frågor. I en tid av ökande främlingsfientlighet och intolerans i Europa, där kulturarv och tillbakablickande lätt kan bli destruktiva verktyg, blir den uppmaningen, liksom antologin i sig, alltmer brännande för var dag.

Stockholms universitet

MAJA LAGERQVIST

Gunilla Peterson, *Sotare i Stockholm 1600–1900* (Stockholm: Stockholmia förlag 2012). 256 s.

Sotaryrket uppstod som ett resultat av tekniska förändringar. När rökgångar byggdes för röken från eldstäder och särskilt när spjäll introducerades blev sotbildning ett problem. Soten lagrades i rökgångarna med risk att soteldar uppstod vilka kunde orsaka större eldsvådor. I tättbebyggda städer tvingade detta tidigt fram en offentlig reglering av sotningen. Brandordningar som påbjöd regelbunden sotning är kända från tyska städer från 1300- och 1400-talen. För att utföra sotningen uppstod så småningom en särskild yrkeskår, skorstensfejarna eller sotarna.

Om denna yrkesgrupp i Stockholm har Gunilla Peterson, docent i ekonomisk historia, skrivit en bok som följer utvecklingen under 300 år från år 1600. Källmaterialet för äldre tid är tämligen begränsat och den viktigaste källan är Stockholms stads Politikollegiums protokoll, kompletterat med bland annat mantalslängder och bouppteckningar. För den senare perioden har Peterson kunna utnyttja ett rikligt uppteckningsmaterial av sotarminnen.

Yrket har en spännande historia. Länge var det förknippat med oärlighet och i till exempel Danmark och södra Sverige utfördes det ofta av nattmannen, i övriga Sverige oftast benämnd rackaren. Genom en lång utveckling bröts denna koppling och arbetsuppgifterna övertogs av hantverkare utbildade inom skråsystemet. Men eftersom yrket reglerades av städernas brandordningar skiljde det sig avsevärt från andra hantverk. Egentligen var yrket en form av myndighetsutövning. Så är det fortfarande.

Peterson följer denna utveckling. Från slutet av 1600-talet försökte Stockholms magistrat rekrytera tyska hantverkare vilka använde bättre sotningsmetoder. Regelbunden sotning gjordes obligatorisk för fastighetsägarna genom brandordningen 1733 samtidigt som sotarna fick monopol på verksamheten. Deras mål var att få ett skråämbete erkänt och efter lång kamp lyckades de också med detta på 1780-talet. Med näringsfriheten upphörde inte den offentliga kontrollen. Antalet sotningsdistrikt – trakter – var reglerat och i varje trakt skulle det finnas en skorstensfejarmästare. Tillsättningen skedde efter utlysning.

Peterson försöker också kartlägga sotarnas sociala liv och behandlar då inte bara mästarerna utan också lärlingar och gesäller. Särskilt levande blir skildringen för den senare delen av 1800-talet när minnesuppteckningarna kan användas för att ge en rik bild av framför allt lärlingarnas liv.

Det är alltså en spännande bok. Enligt min mening kunde dock yrket på ett bättre sätt ha relaterats till andra hantverksyrken och yrkets särart tydligare ha belysts. Kan föreställningen om sotning som oärlig spåras i Stockholm? Författaren är medveten om att sådana uppfattningar fanns på andra håll men diskuterar inte möjligheten för Stockholm. Att försumliga sotare straffades med skamstraff som spöslitning och att rida trähästen ännu på 1730-talet talar enligt min mening för en sådan koppling (s. 78). Peterson följer inte systematiskt upp skillnaden mellan orden "sotare" och "skorstensfejare" trots att hon skriver att den senare beteckningen länge förbehölls de tyska yrkesmännen (s. 27). Hon gör heller inte någon mer systematisk poäng av att skorstensfejarnas ämbete lydde under Politikollegiet och inte, som andra ämbeten, under Ämbets- och byggningskollegiet. Lärlingar skrevs inte in vid ämbetet utan vid kollegiet och vare sig gesäll- eller mästarprov förekom. Även antagningen av nya mästare skilde sig från andra ämbeten. Antalet sotare var begränsat till ett fast antal. Det hade nog varit en dröm för många andra ämbeten men sådan så kallad *numerus clausus* motarbetades av myndigheterna. Nya mästarställningar utlystes och söktes i konkurrens vilket inte var fallet i andra yrken. Slutligen var tydligen inte heller burskap en förutsättning för att bli skorstensfejarmästare i Stockholm. Det var bara en möjlighet. Allt detta gör att yrket avsevärt skiljer sig från andra hantverksyrken och är säkert förklaringen till att yrket inte togs med i de hantverkarförteckningar som upprättades i Stockholm. Dessa betydande skillnader medför också att det inte är självklart att hänvisningar som Peterson gör till förhållanden i andra hantverksyrken också är tillämpliga på sotarna.

Kapitlet om lärlingarnas förhållanden lider av en genomgående svaghet att Peterson tycks utgå ifrån att det handlar om utbildning. Det gjorde det säkert men bara i begränsad utsträckning. En genomsnittlig lärotid på åtta år kan inte möjligen behövas för att lära yrket. Naturligtvis var det behovet av småvuxna pojkar som kunde "stiga och fara" i skorstenarna som förklarar dessa långa lärotider. Lärlingarnas antal förklaras säkert av arbetskraftsbehov snarare än utbildningsbehov. Frågan om barn- och ungdomsarbets roll blir genom denna betoning underbelyst.

Ett särskilt värdefullt kapitel i boken handlar om kvinnornas ställning. Vid 1700-talets början kunde kvinnor ännu verka som självständiga sotare utan att vara änkor. 1729 framträdde till och med en hustru som förman för stadens sotare. Men övergången till skråämbete beskars kvinnornas

möjligheter men, i likhet med andra hantverk, kunde kvinnor driva vidare ett företag som änkor. Sista gången en änka kunde ta över en sotartrakt i Stockholm var 1884. Därefter har sotarföretagen i Stockholm letts av män.

På flera punkter kunde analyserna i boken ha drivits längre, men det hindrar inte att Peterson genom sin bok om detta fascinerande yrke har gett ett värdefullt bidrag till svensk hantverkshistorisk forskning.

Lunds universitet

LARS EDGREN

Christopher Lagerqvist, *Reformer och revolutioner: En kort introduktion till Sveriges ekonomiska historia åren 1750–2010* (Lund: Studentlitteratur 2013). 191 s.

Reformer och revolutioner belyser Sveriges övergång från ett fattigt bondeland till ett rikt industri- och tjänstesamhälle. Uppgiften är att analysera övergripande trender i samhället och att jämföra med andra länder i världen. Avsikten är att förklara hur vårt land höjde sig ur den fattigdom som fram till 1800-talet var mänsklighetens normaltillstånd. Samtidigt har författaren anspråk på att redovisa de senaste resultaten från den internationella forskningsfronten inom områdena handel, industriell omvandling och välfärd.

Enligt förordet är boken avsedd att nyttjas som kurslitteratur på akademisk nivå inom ämnen som ekonomisk historia, historia, statskunskap, nationalekonomi och företagsekonomi. Den är även tänkt att vara lärarstöd vid gymnasieskolans avancerade kurser i samhällskunskap och historia. Dessutom har den skrivits för att möta behoven hos den breda allmänhet som önskar få en snabb inblick i huvuddragen i Sveriges och Västeuropas ekonomiska historia.

Författare är den disputerade, uppsaliensiske ekonomhistorikern Christopher Lagerqvist, som arbetar med dessa frågor vid Kungl. Myntkabinettet – Sveriges ekonomiska museum. Bokens disposition utgår från fem olika teman som vart och ett syftar till att belysa en central och klart avgränsad aspekt och ofta är illustrerade med tabeller och diagram. De består av (1) den agrara revolutionen, (2) handelsreformer/globalisering, (3) den industriella revolutionen, (4) befolkningsreformer samt slutligen (5) tjänstesektorns expansion under de senaste 60 åren. Enligt Lagerqvist pekar dessa sektorer "liksom ekrar in mot helhetens nav" och först sedan alla analyser föreligger kan huvudfrågan besvaras på ett rimligt sätt.

Som framgår har författaren en mycket hög ambitionsnivå för denna skrift som – sedan innehållsförteckning, begreppsdefinitioner, litteratur-

lista samt person- och sakregister borträknats – inte omfattar mer än dryga 130 sidor. Och resultatet har – förvisso föga överraskande – också blivit tämligen ojämnt. Vissa områden får en tillfredsställande redovisning i boken, medan andra innehåller påtagliga brister under det att återigen andra inte alls tas upp till behandling.

Några rätt banala exempel får belysa detta. De många tabellerna ger i förstone ett mycket gediget intryck men vid närmare granskning visar de sig inte sällan mindre användbara. Ofta är det oklart om värdeuppgifter för olika år rensats från inflationseffekterna. Dessas betydelse kan som bekant vara helt avgörande, i synnerhet när det handlar om längre tidsperioder. Likaså används BNP-begreppet utan närmare precisering eller reservation. Särskilt viktigt är detta vid resonemang om tjänstesidans betydelse och andel eftersom denna är kroniskt svår att kvantifiera. Exempelvis innebär svensk utförsel av teleutrustning eller transportmedel betydligt mer än blotta leveransen av varor över gränsen. Normalt innehåller kontrakten samtidigt stora inslag av överföring av know-how om system, management och/eller underhåll. Praxis kan i enskilda fall skifta högst avsevärt när det gäller hur detta redovisas som export av varor eller av tjänster.

En annan faktor av alltmer ökad betydelse för förståelse av handeln i vår globaliserade värld – och som borde ha analyserats – är importinnehållet i utförseln. Vad som till synes – och enligt tullstatistiken – är svenska varor kan till avgörande del bestå av komponenter från andra länder som satts samman här. Detta gäller särskilt varor från verkstadsindustrin såsom bilar eller produkter inom teleområdet. I vår export är snart nog bara järnmalm och sågat virke så gott som uteslutande svenska till sitt ursprung.

Författaren uttalar flera gånger att omvandlingen från jordbruks- till industrisamhälle är den största förändring som mänskligheten någonsin upplevt. Denna beskrivning måste ändå anses vara problematisk. Ännu mera betydelsefull var rimligen övergången från nomadiserande tillvaro till fast boende med jordbruk och djurskötsel som bas för överlevnaden. Att boken flitigt använder det i grunden egendomliga uttrycket handelsutbyte får man däremot ha förståelse för, så etablerad som termen är. Noga räknat utbyter dock länder inte någon handel men väl varor och tjänster.

Men mina främsta invändningar gäller det som saknas inom två specifika områden. Det ena gäller den dramatiskt förändrade transportsektorns betydelse för handelns utveckling under senare sekel. Allt nutida *just in time*-tänkande bygger på en tillit till att kommunikationskedjan håller hela vägen från producent till konsument. Den andra sektor som också lyser med sin frånvaro i boken avser historien om handelspolitikens stadiga – blott tidvis avbrutna – marsch under efterkrigstiden mot ökad frihandel: tullnivåer har sänkts och kvantitativa restriktioner upphört genom tråget arbete

inom Gatt, UNCTAD och WTO. Vikten av att eliminera så kallade tekniska handelshinder har blivit alltmer uppenbar – särskilt ifråga om handeln med tjänster. Bindande regler om förbud mot statsstöd eller styrd offentlig upphandling har sålunda minskat utrymmet för protektionism.

Helhetsintrycket blir sålunda rätt blandat. Sannolikt är det främst den tredje målgruppen – den intresserade allmänheten med ett mera begränsat behov av kunskap – som har bäst behållning av Lagerqvists skrift.

Uppsala universitet

BO G. HALL

Fredrik Skott, *Påskkäringar: Från trolldomstro till barnupptåg* (Göteborg: Institutet för språk och folkminnen 2013). 182 s.

I boken *Påskkäringar* undersöker Fredrik Skott denna traditions stabilitet och förändring. Till skillnad från den gängse bilden av dagens tradition som ett fenomen som uppstod i Stockholm under mellankrigstiden, kan Skott visa att traditionen snarare har sitt ursprung i Västsverige och därtill kan spåras till åtminstone 1800-talet.

I tidigare forskning har hävdats att förekomsten av en tradition, som i det här fallet hämtar element från tidigmoderna föreställningar om häxor, förutsätter att dessa föreställningar inte längre har någon relevans i samhället. Skott kan dock visa hur den påskkäringstradition som uppstod i Västsverige under 1800-talet var nära kopplad till de föreställningar om häxornas färd till Blåkulla som då fortfarande levde kvar på landsbygden.

Av denna anledning tar boken sin början i de tidigmoderna häxprocesserna genom bland annat en noggrann genomgång av en omfattande häxprocess under 1720-talet i byn Södra Ny, utanför Säffle. Genom berättelsen om detta fall kan Skott visa hur många av de attribut som återfinns i de första belagda påskkäringstraditionerna även var sådant som tillskrevs häxor under 1700-talet. Vidare visar exemplet hur utbredd tron på häxor var under 1700-talet och med ytterligare belägg kan Skott också göra troligt att dessa föreställningar på sina håll levde kvar långt in på 1800-talet.

Med denna bakgrund ges sedan en närmare beskrivning av 1800-talets påskkäringstraditioner, vilka på avgörande punkter skiljer sig från vår tids oskyldiga utklädningar av barn till söta små påskkäringar. Under 1800-talet var det i stället framför allt äldre barn och ungdomar som klädde ut sig och utklädnaderna var allt annat än gulliga. Ofta bar de utklädda ett slags ansiktsmasker (s.k. skräpukansikte) för att dölja sin identitet och traditionen synes till stor del ha kretsat kring omgivningens försök att avslöja vem

det var som dolde sig under förklädnaden. Vidare kan också poängteras att under 1800-talet var det vanligt att pojkar klädde ut sig till påskkäringar och flickor klädde ut sig till påskgubbar. Enligt Skott kan detta ses som ett uttryck för att hela traditionen präglades av ett försök att på ett skämtsamt sätt vända upp och ned på vardagen.

De tidiga påsktraditionerna var trots sina skämtsamma inslag långtifrån harmlösa. De förklädda kunde ofta ställa till ofog och som regel krävde de också att värdfolket gav dem mat och alkohol. Påskbesöken beskrivs ibland som ett slags våldsgästningar, men det var även fritt fram för värdfolket att bruka våld på sina gäster.

I sin analys av detta spel mellan de utklädda ungdomarna och det äldre värdfolket ser Skott de tidiga påskkäringstraditionerna som ett slags levandegörande av häxsägnerna. Det faktum att upptågen många gånger synes ha syftat till att få människor att tro att de besökts av riktiga häxor gör att Skott menar att dessa upptåg ibland var att betrakta som pseudo-ostensiva handlingar, det vill säga "ett medvetet återuppförande av en sägen i syfte att skämta eller luras" (s. 60).

Under framförallt tidigt 1900-tal kom traditionen med påskkäringar att både spridas över landet och ändra karaktär. Mycket talar för att det var i samband med spridningen som traditionen förändrades. Exempelvis framhåller Skott att i de nya områden som tog upp traditionen försökte man inte dölja sin identitet, utan förklädnaden ersattes av utklädnad. Likaledes försvann också inslagen av *cross-dressing*, då den ideala påskkäringen blev en liten flicka med huckle och rosiga kinder. Traditionen med påskgubbar fick däremot inte någon nämnvärd spridning utanför Västsverige.

Med dessa förändringar och påskkäringarnas sjunkande ålder försvann även de våldsamma inslagen och påskkäringarnas besök kom snarare att präglas av ett slags utbyte av gåvor, där barnen får godis i utbyte mot påskkort. Påskkort hade även förekommit tidigare, men då överlämnats anonymt.

Vad gäller de äldre påsktraditionerna i Västsverige kom dessa att domesticeras under 1900-talet. Parallellt med att det under 1940- och 1950-talen rapporterades om närmast upploppsliknande händelser i Värmland under påskhelgerna var det flera orter som försökte styra firandet genom att organisera särskilda påskparader. Enligt Skott kan detta ses som ett försök att disciplinera och reformera en folklig ungdomskultur. I detta sammanhang framhålls särskilt skolan och förskolan som en viktig agent som bidrog till att omforma påskkäringstraditionen.

Sammanfattningsvis kan sägas att *Påskkäringar* bidrar till en ökad förståelse av bakgrunden till en än idag levande tradition. Tråkigt nog saknas det dock ofta material för att närmare belägga orsakerna bakom de förändringar som skett. Detta gör att framställningen blir deskriptiv till sin karaktär.

Vidare kan också framhållas att det framförallt är traditionen i sig som ägnas intresse, vilket troligtvis har sin grund i att det är en etnologisk studie.

En historisk studie av företeelsen hade nog snarare inkluderat flera liknande traditioner, såsom exempelvis luciafirandet, och koncentrerat sig på domesticeringen av dessa sedvänjor mot bakgrund av samhällets modernisering. Detta är i och för sig en fråga som Skott berör, men den skulle gott ha kunnat ägnas större uppmärksamhet.

Uppsala universitet

ESBJÖRN LARSSON

Rolf Adamson, *Reformivriga tidningar och svårflörtad överhet: Stockholmspressen och den högre förvaltningen under 1820-talet* (Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien: Förlag 2014). 408 s. + CD ROM.¹

Att gå från forskning om svensk järnhantering, agrarhistoria med inriktning på spannmålsfrågor och statliga planeringsorgan till presshistoria tycks inte alldeles självklart – om än rummets och tidens enhet, svenskt 1800-tal, är gemensam nämnare. Men med sin senaste bok, *Reformivriga tidningar och svårflörtad överhet*, har Rolf Adamson, professor emeritus i ekonomisk historia vid Stockholms universitet, tagit denna något oväntade väg i sin forskning. Dock är, vid en närmre blick, steget till att låta studiet av statlig förvaltning också omfatta dess ifrågasättande granskare, tidningarna, ett både naturligt och fruktbart perspektivbyte.

Boken är imponerande redan med sina cirka 400 sidor, men därtill kommer en CD-skiva med ytterligare nästan 200 sidor. Adamson har studerat så gott som alla huvudstadens nyhetstidningar under perioden 1816–1830, dessutom otryckt material från ett stort antal offentliga myndigheter, i flera fall även gått tillbaka till 1750-talet för att rätt kunna tolka utvecklingen. Det är en betydande forskningsinsats som nu redovisas.

Sin utgångspunkt tar Adamson i den senaste presshistoriska forskningen – vad gäller förvaltningshistoria under tidigt 1800-tal går inget forskningsläge att urskilja. Att åren omkring 1820 utgör en avgörande brytpunkt i de moderna tidningarnas utveckling har kraftigt betonats av yngre pressforskare som Cecilia Rosengren, Henrik Edgren och Patrick Lundell. Tidigare har också Jarl Torbacke, bland annat i *Den svenska pressens historia*, del I, eftertryckligt understrukt betydelsen av 1820-talets press som modernitetens föregångare. Adamsons forskning stärker ytterligare dessa forskares

1. Prof. em. Rolf Adamson, Stockholm, avled den 19 mars 2015 i en ålder av 87 år. Denna recension skrevs flera månader tidigare. Reds anm.

resultat. Genom att vidga perspektivet till tidigare inte belysta områden och fördjupa studierna av förut endast ytligt behandlat källmaterial, når han nya och kompletterande forskningsresultat. Adamson vill definitivt ta ifrån *Aftonbladet* dess roll som den moderna svenska pressens "morganstjärna".

Den sociala oron och frihetsrörelserna, "gäsningen", på olika håll i Europa efter Napoleonkrigen ser Adamson som en viktig bakgrund till den svenska pressens vitalisering och vändpunkten omkring 1820. Han betonar att svenska journalister med iver och sympati följde och i spalterna redovisade inte bara konkreta händelser utan också idéer och samhällsklimat i sin utlandsbevakning. En livligare samhällsdebatt och att nya tidningar grundades som också lyckades överleva, trots beskattning av både dem och den nya samhällsgruppen journalister, är andra tecken på något nytt.

Offentlighetsprincipen från 1766 kom inte heller till regelmässig, praktisk användning förrän in på 1820-talet, då de nya tidningarna med *Argus* i spetsen såg den som ett självklart instrument. Något större motstånd mobiliserades inte av regeringen eller de centrala ämbetsverken, utan dokument och handlingar lämnades oftast ut. Till insynen i den statliga förvaltningen bidrog också den växande publiciteten kring riksdagens revisorers berättelser och efterhand även protokoll, vars successivt alltmer kritiska innehåll noggrant kom att utnyttjas. Den medborgerliga offentligheten vidgades. En intressant fallstudie är Adamsons ingående granskning av magasinsfrågorna.

Sedan början av 1700-talet fanns i många socknar kronomagasin med spannmål som kunde tas i anspråk vid nöd- och krigsår. Allmänna magasin-sinrättningen hade överinseendet och täckte fram till cirka 1820 förlusterna med vinster från brännvinsbränningen. Försök att avsätta överskottsäd till Sydeuropa blev en dyr affär och lyftes fram som exempel på förvaltningens slöseri och ineffektivitet. Adamson, som själv gått igenom arkivmaterialet, betecknar *Argus* nyhetsförmedling som föredömlig "nyhetsjournalistik", realistisk och saklig – med offentlighetsprincipen som flitigt använt redskap.

Ett visst motstånd från överhetens sida mot öppenheten har dock Adamson funnit, då han till exempel studerat de hemliga motiveringarna i statsrådsprotokollen till tidningsindragningar på 1820-talet. Han ser där hur den representativa makten försökte bekämpa den framväxande borgerliga offentligheten, för att tala med Habermas. Att ingen forskning tidigare gjorts om offentlighetsprincipens genombrottstid i Sverige finner Adamson egendomligt.

Mest omfattande är det avsnitt som behandlar tidningarnas kritik av den högre regionala administrationen under 1820-talets första del. Adamson tycker sig urskilja en regelrätt presskampanj, med *Anmärkaren* och *Argus* i spetsen. Främst är det klandret mot landshövdingarnas och deras närmaste mäns tjänsteutövning som han studerar. Hans genomgång av tidigare inte

behandlat material från hovrätterna (bland annat advokatfiskalernas verksamhetsberättelser) har gett goda resultat. Ett särskilt avsnitt ägnas också Karl Johan och den oklara gränsen mellan regenten och privatpersonen.

I fyra kapitel möter vi 14 olika fall som gäller brister i ekonomisk redovisning, förskingringar och underslev, bristande rättssäkerhet, olaga arresteringar och häktningar, tvång (tortyr) vid förhör, översitteri och mannamån. JO:s och domstolarnas handlingar, offentligt och lättåtkomligt material, har flitigt använts och i pressen ges utförliga redogörelser för de konkreta omständigheterna. Adamson berömmar särskilt *Argus* för mod och fina journalistiska prestationer. Speciellt intressanta är fallen som rör felaktiga arresteringar, där också de eländiga förhållandena i de svenska fängelserna avslöjades. Publiciteten ledde bland annat till inrättandet av ett nytt centralt ämbetsverk för fängelser och arbetsinrättningar 1825.

Att angreppen på överheten minskade allmänhetens förtroende, är en av slutsatserna. Kungen som privatperson undgick däremot i regel kritik på 1820-talet, summerar Adamson.

En stor förtjänst med Adamsons bok är de många direktcitaten. En tidsatmosfär förmedlas, vi möter verkliga människor – och historien blir levande. Nackdelen är förstas att boken ibland blir tungläst och tenderar komma in på sidospår.

Den bilagda CD:n kompletterar och fördjupar delvis tidigare behandlade teman.

Umeå universitet

BIRGIT PETERSSON

Hanna Enefalk, *Skillingtryck! Historien om 1800-talets försvunna massmedium*, Opuscula Historica Upsaliensis 51 (Uppsala: Uppsala universitet, Historiska institutionen 2013). 176 s.

Hanna Enefalks bok om skillingtryck sönderfaller i två delar. Den förra, som upptar i runda tal en tredjedel, är en bred introduktion till medieformen och till forskningen om den, och den inkluderar även handfast information kring register och bibliografier för den hugade. Den andra delen är en mer närgången studie av utgivningen fram till och med 1875, med en djupdykning för år 1851, så som denna utgivning finns bevarad i Uppsala universitetsbibliotek.

I introduktionen diskuteras hur den här typen av tryckalster kan definieras, hur de grafiskt tagit sig ut, var och av vem de tryckts, vilka mottagarna var, tryckfrihetsrelaterade frågor, upplagor med mera. Här skjuts också tids-

gränsen bakåt för vad som tidigare ansetts som de tidigaste skillingtrycken i Sverige. Mest är det just svenskt, men utblickar saknas inte. Enefalk resonerar även kring hur stor del av vad som verkligen utgavs som faktiskt finns bevarad i arkiven och landar i följande (s. 46): "vi måste räkna med att de flesta skillingtryck aldrig hamnade i något arkiv". Det är troligen detta som titelns "försvunna" syftar på. Överrepresenterade är i det som bevarats sannolikt de mer välgjorda i denna annars utpräglade budgetlitteratur som inte sällan slutade på avträdet, i spisen eller runt någon mat. Underrepresenterade är däremot de innehållsligt mest utmanande (politiskt radikalt, pornografiskt, smädande). Den orienterande delen avslutas som sagt med konkret vägledning: goda och mindre goda bibliografier, register, databaser, kataloger.

Den andra och mer omfattande delen studerar alltså närmare just det som finns vid Uppsala universitetsbibliotek, närmare bestämt dess huvudserier av skillingtryck fram till och med 1875, och i synnerhet från år 1851. Samlingen går ambitiöst och systematiskt igenom avseende sådant som tryckorter, priser, återtryck, popularitet, innehållsliga teman och ämnesval, författare. Trender och tendenser iakttas och diskuteras. Det är svårt att sammanfatta; det mest framträdande draget är kanske heterogeniteten. Och man kan invända mot vissa försök till ämneskategoriseringar – eftersom blandformer tycks vara legio med dessa inledningar – men det förtar inte värdet av denna provkarta på möjliga sätt att närma sig materialet. Intressantast i mitt tycke är de kopplingar som emellanåt görs till ett bredare medielandskap (här främst tidningspressen och teatern), inklusive det faktum att en hel del av de identifierade författarna kan betraktas som liberala litteratörer och publicister i Stockholm. Inte så att de på något sätt dominerade medieformen, men de fanns här, också.

Även min kritik är tvådelad. Den ena gäller frågan vad Enefalk egentligen studerar, den andra rör vad som kunde utvecklats mer för att öka studiens relevans. Bokens två delar skaver något mot varandra. I den förra ägnas visst utrymme åt att definiera vad skillingtryck är, och vi får alltså också veta att det mesta som utgetts har skattat åt förgängligheten. I den senare delen studeras ett faktiskt arkiv, en fysisk samling "skillingtryck", nämligen Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier av skillingtryck. Om arkivbildarnas och -upprätthållarnas definition(er) motsvarar författarens diskuteras inte alls.

Så inte heller problemen kring vad som faktiskt finns där i relation till utgivningen under 1800-talet. De andliga visor som hade ingått i den använda samlingen om bibliotekarier vid något tillfälle inte placerat dem (i alla fall merparten av dem) i en annan serie kommenteras i förbigående. Enefalk är av allt att döma främst ute efter att förstå 1800-talets skillingtryck, inte det arkiv som faktiskt använts. Det hade kort sagt behövts en del klagöranden kring hur källmaterialet egentligen förhåller sig till studieobjektet. Vad får

valet av material för konsekvenser? Vilka övervägande ligger bakom valet? Omvänt hade det förstås också varit givande att göra det konkreta källmaterialet – arkivet – till studieobjekt.

Min andra synpunkt gäller den något snäva blicken på just materialet, det vill säga skillingtrycken. Som framgått görs här visserligen mycket intressanta kopplingar till tidningspressen och teatrarna, på andra ställen tangeras även andra typer av billighetslitteratur, och visst relateras somligt till tryckerinäringen i stort. Systematiken är svårare att se. Med ett mer samlat grepp kring just denna medieforms plats i 1800-talets medielandskap hade den vetenskapliga relevansen ökat. Och med ganska enkla medel – här finns ju forskning om både det ena och det andra – hade sammanhanget även i enskildheter klarnat. Upplagor runt sekelskiftet 1900 på några tusen, till exempel, beskrivs som "enorma" (s. 45). Kanske det. Men i relation till vad? Till gottköpsromaner? Till de framgångsrikaste tidningarna – som vid den tiden sprängde 100 000-strecket, mer eller mindre dagligen?

Men skillingtrycken är uppenbarligen inget lättarbetat material. Hanna Enefalks bok har utan tvivel gjort det lättare. Den ger sammantaget en mycket värdefull orientering, för den allmänintresserade liksom för den som vill beakta detta källmaterial. Och det står klart att fler forskare kanske borde göra just det – skillingtrycken spreds vitt, de krokade i allehanda andra medier och var en del av den publika kulturen, och en heterogen skara författare behandlade många ämnen.

Lunds universitet

PATRIK LUNDELL

Jonas Hallström, Magnus Hultén & Daniel Lövheim (red.), *Teknik som kunskapsinnehåll i svensk skola 1842–2010* (Möklinta: Gidlunds förlag 2013). 257 s.

Högre teknisk utbildning är ett relativt väl utforskat område. Vilka tekniska kunskaper som förmedlats till gemene man i svensk folkskola och grundskola vet vi mindre om. Vad har enligt aktörer inom skolans område varit relevant teknikkunnande: allmänbildning i det vardagliga handlaget med teknik, matematisk-teoretisk skolning som förberedelse för ingenjörsutbildning, eller kanske förståelse av teknikens roll i samhällsutvecklingen? Antologin *Teknik som kunskapsinnehåll i svensk skola 1984–2010* är en redovisning av forskning som bedrivits inom projektet "Skolan som arena för kunskapsbildning i teknik – samhällets behov och skolans möjligheter" och innehåller bidrag av de tre redaktörerna samt doktoranden Cecilia Axell.

Bokens första del består av fyra kapitel som ägnas åt teknikinnehåll i skolans undervisning innan teknik etablerades som ett eget skolämne. I de två kapitel som bildar den andra delen får läsaren sedan veta hur teknik infördes som ett valbart ämne i grundskolan på 1960-talet, blev obligatoriskt 1980 och hur ämnets karaktär har varierat sedan dess.

I bokens första del, som alltså analyserar tiden före teknikämnets födelse, mejslar författarna ut teknikinnehållet – utifrån en nutida definition av teknik – i dåtidens kursplaner och läroböcker, även om man då inte tänkte om det som teknik. Magnus Hultén tar upp teknikteman i tre generationer av läromedel i Naturlära. De första, i regel översatta och bearbetade från tyska original, kom under 1800-talets första hälft, det vill säga före folkskolans genombrott. Andra generationens läromedel var skrivna av vetenskapsmän, men mot slutet av 1800-talet hade folkskollärarna definitivt tagit över som läromedelsförfattare. Det innebar inte att läroböckerna blev mer populära och lättillgängliga, vilket man skulle kunna förvänta sig, snarare tvärtom. Där vetenskapsmän vinnlagt sig om att anpassa sitt språk till målgruppen och utgå från vardagsnära exempel, höjde folkskollärarna abstraktionsnivån och tog utgångspunkt i vetenskapliga begrepp och principer. Teknik framställdes som tillämpad naturvetenskap samtidigt som ny teknik ersatte det välbekanta och alldagliga. Hultén för fram två kontextuella, sammankopplade förklaringar till läromedlens förändringar: naturvetenskapens ökade kulturella status i samhället, bland annat som primärkällan till teknisk utveckling, samt folkskolläraernas professionalisering. Genom att framställa sig som experter på förmedling av vetenskap kunde de tillgodogöra sig något av naturvetenskapens upphöjda position.

I ett djuplodande men i en annars strömlinjeformad antologi avvikande bidrag undersöker Cecilia Axell Otto Witts "tekniska sagor" från 1914 och 1915, vilka rekommenderades av ecklesiastikdepartementet som lämpliga för folkskolans bibliotek. Axell placerar in Witt och sagorna i sekelskiftets nationalistiskt präglade folkbildningssträvan: alla skulle kunna bidra till den framgångsrika industrinationen Sverige.

I två kapitel tar Jonas Hallström upp teknikinnehåll i den svenska folkskolan respektive i fortsättningsskolans (en övergångsform på väg mot utökad folkskola) medborgarkunskap under 1900-talets första decennier. Hans genomgång av folkskolans undervisningsplaner visar att tekniken fanns insprängd i andra ämnen, särskilt i slöjd, hembygdsundervisning och naturkunnighet, och att inslaget av teknik ökade under 1920-talet. Likaså ökade teknikinnehållet i fortsättningsskolans medborgarkunskap runt 1930 när generella statsvetenskapliga moment fick ge plats åt studier av hembygden och kommunal administration och teknik. Hallström menar att teknikens ökade betydelse i samhället ledde till ökade krav på ett visst mått av teknisk

allmänbildning. Företrädare för den svenska regeringen och tjänstemän på Skolöverstyrelsen var drivande i att stärka teknikinnehållet i folkskolan. Medan folkskollärare utifrån sin vurm för allmänbildning och demokrati gav sitt stöd åt en utökad vardagsnära teknikutbildning för alla, inklusive arbetare, tenderade medelklassens ingenjörer länge att mena att deras yrkesområde var alltför specialiserat för att folkskolan skulle kunna vara riktigt förberedande.

Sammantaget visar bokens första del att det, utifrån dagens gängse definitioner, fanns inslag av teknik i läroböcker och läroplaner långt innan det fanns ett skolämne i teknik. Ett sådant tidigareläggande är kanske inte så intressant i sig, men det öppnar upp för alternativa tolkningar av historiska förlopp som förblir osynliga om historikern blint följer de historiska aktörernas egna kategoriseringar. Till exempel menar Hultén att föreställningen om matematik och naturvetenskap som den nödvändiga grunden för all ingenjörsvksamhet, som satte sig i slutet av 1800-talet, alltså är stark. Detta trots att det är belagt att många uppfinningar och industriella framsteg snarare har sin grund i praktisk, hantverksmässig kunskap, och, vilket visas i bokens andra del, trots att läroplaner de senaste decennierna definierat teknik som något väsensskilt från naturvetenskap.

Det verkliga genombrottet för teknisk utbildning kom i samband med efterkrigstidens stora reformer av det svenska utbildningssystemet. I bokens andra del behandlar Magnus Hultén och Daniel Lövheim i varsitt kapitel processerna bakom teknikämnets etablering och fortsatta utveckling. Hultén tar i sitt kapitel upp etableringen av skolämnet Teknik under 1960-talet och menar att den grundläggande drivkraften var utbildningsplanerarens ambition att möta efterfrågan på arbetskraft med teknisk kompetens. I en situation där elever börjat vända sig bort från yrkesutbildningar vars namn klingade verkstad mot mer teoretiska utbildningar, blev den nya etiketten teknik ett sätt att göra yrkesområdet mer attraktivt. 1960-talet såg en breddning från Lgr 62:s (läroplan för grundskolan) "teknisk orientering", en yrkesinriktad teknikundervisning som bestod av en samling tekniska delämnena som ritteknik, materiallära och hållfasthetslära, till det bredare, mer sammanhållna och allmänbildande ämnet Teknik där även historiska, estetiska och samhällsvetenskapliga aspekter av teknik ingick.

Daniel Lövheim visar i sitt kapitel om läroplansprocesserna som ledde fram till Lgr 80 respektive Lpo 94 (Läroplan för det obligatoriska skolväsendet) hur teknikämnet fortsatte sin frigörelseprocess från sina tidigare "värdar", vilka utdefinierades som icke-teknik. Politiker drev på för en starkare koppling till naturvetenskap på slöjdens bekostnad i samband med att teknikämnet gjorde obligatoriskt 1980, enligt Lövheim för att locka fler flickor till teknikstudier än vad 1960-talets tillvalsteknik gjort. Inför Lpo

1994 var det i stället experter i Läroplanskommittén rekryterade från den tvärvetenskapliga forskningsmiljön Tema T i Linköping som, i linje med sitt perspektiv på teknik som ett samhällligt och kulturellt fenomen, drev på en för en definition av teknik ett eget kunskapsområde, särskilt från naturvetenskap.

Nästan samtliga kapitel i boken utnyttjar läroplaner och processerna bakom dem för att studera konflikter mellan ämnen om status och resurser. Författarna, särskilt Hultén och Lövheim, utnyttjar Thomas Gieryns begrepp "gränsdragningsarbete" för att tydliggöra hur teknikämnets företrädare – hos Hultén folkskollärare i slutet av 1800-talet; hos Lövheim utbildningsadministratörer och läroplansexperter – mejslade fram ämnet och sin egen expertis genom att utesluta andra ämnen och kunskapsområden. Det gör dessa bidrag till bokens analytiskt mest fokuserade.

Analysen av läroplaner och -processer har emellertid sina begränsningar. För det första säger de inte så mycket om hur undervisningen i klassrummen verkligen såg ut. För det andra är skolan inte ensam herre över hur ett skolämne avgränsas och legitimeras. Det framgår tydligt av det faktum att teknikämnet under de senaste decennierna i skolans läroplaner definierats som självständigt från naturvetenskap, samtidigt som föreställningen om teknik som tillämpad naturvetenskap ännu är stark i klassrummet, i människors allmänna medvetande och på andra arenor inom utbildningsväsendet. Dessa begränsningar, som författarna själva noterar, uppmanar till skolhistorisk forskning som söker sig bortom skolans styrdokument.

Boken är väl sammanhållen, vilket troligen underlättas av att den är ett resultat av ett gemensamt forskningsprojekt. De sex delstudierna ramas in av ett inledningskapitel som förtjänstfullt tar upp gemensamma utgångspunkter, tidigare forskning, och ett avslutande kapitel som samlar ihop trådarna. Att flera kapitel ligger nära varandra innebär emellertid att upprepningarna är många, något som hade kunnat undvikas med en noggrannare redigering. Som helhet utgör föreliggande bok ett bidrag till vår förståelse av (syn på) teknisk kunskap bland andra än ingenjörer; ett samlat verk om teknikutbildning i folkskolan och grundskolan med inte minst allmänbildande ambitioner.

Uppsala universitet

MARTIN EMANUEL

Tommy Gustafsson & Klara Arnberg, *Moralpanik och lågkultur: Genus- och mediehistoriska analyser 1900–2012* (Stockholm: Atlas 2013). 231 s.

Nya medier upplevs ofta som farliga, för publik såväl som samhälle. När de väl etablerats kan det tvärt om vara en fara att inte konsumera dem. Romanser och tidningar har genomgått en sådan omvandling, från skadliga och samhällsfarliga till något nödvändigt för bildning och demokrati. De medier som Tommy Gustafsson och Klara Arnberg undersökt har inte gjort samma resa, men vissa av dem har successivt fått högre status. I sin kartläggning av moralpanik kring nya medier har författarna valt att analysera filmen kring 1910, serietidningsdebatten under 1950-talet, videovåldsdebatten 1980, samt reaktionerna mot TV- och datorspel under 2000-talet.

Det är inte självklart att använda begreppet moralpanik i historiska studier. Snarare än att försöka förstå dem som en gång upprörts av det som idag ter sig harmlöst tenderar begreppet att förlöjliga kritikerna som irrationella redan på förhand. Författarna menar emellertid att det ändå finns poänger med att tala om moralpanik. Vad de vill komma åt är den strävan efter makt och disciplinering som kritiken är ett uttryck för. För att förstå och förklara positionerna har de olika panikerna kontextualiserats. Detta tydliggör vilka värden som man slagit vakt om, och vad som upplevts som hotfullt. I analyserna läggs särskild vikt vid genus, men också klass, generation och nation. Författarna avhåller sig ifrån att raljera, utom möjligen när det gäller 2000-talets datorspel, där analysen bär drag av att själv vara ett debattinlägg.

Arnberg och Gustafsson ansluter till sociologisk forskning som betraktat moralpaniken som drama, med fasta faser och karaktärer. Efter en inledande inventering av problemen (som förvrids och överdrivs) följer en första reaktionsfas där nyhetsmedier och allmänhet reagerar och utkräver ansvar. Därefter följer en andra reaktionsfas där åtgärder vidtas, polisiära, politiska eller symboliska. Återkommande karaktärer i dramat är moralentreprenörerna, (självutnämnda) experter som är drivande i kritiken och får tolkningsföreträde i debatten. Konsumenterna av de kritiserade medierna blir både offer och missbrukare. Folkdjävlar är den, dem eller det som kritiken riktas mot, och de framstår ofta som samhällsfiender. Att en färdig mall används för att undersöka debatter i kontextualiserande analyser kan tyckas något märkligt, att det som ska visas förutsätts redan från början. I praktiken används scheman och kategorier mer flexibelt. Syftet är inte att belägga modellens giltighet utan att undersöka vem som fick tolkningsföreträde, vilka värden de ville värna om och hur de definierade hotbilder.

Nedslagen under 1900-talet och det tidiga 2000-talet tydliggör det återkommande. Medieutvecklingen är alltid omvälvande, innehållet alltid allt grövre. Med denna hastighet finns ingen tid att utreda, något måste göras

nu. Gemensamt för debatterna är att ett mindre urval extrema exempel får illustrera medierna som helhet. Folkdjävlarerna är både medierna i sig och de ekonomiska intressen som importerat och distribuerat – hoten tycks alltid komma utifrån. Offren är i bokens exempel barn. Barnen själva får sällan uttala sig, deras intressen företräds av dem som vet bättre, moralentreprenörerna. Mediekritik av detta slag förutsätter en linjär kommunikationsmodell med en mottagare som är både passiv och aktiv. Mottagandet är passivt eftersom publiken suger åt sig innehållet, men resultatet är en oönskad aktivering eftersom barn kopierar de handlingar de tagit del av via mediet.

Denna publiksyn förklarar också hur hoten mot genusnormerna uppfattas. Det skadliga medieinnehållet utgörs främst av våld, men även sex. Författarna menar att det mest är pojkar som antagits vara i farozonen. Medierna har hotat att göra pojkar våldsamma, kriminella och sexuellt aggressiva. Men också motsatta farhågor har förekommit, att medier riskerat göra pojkar förslappade och mer intresserade av tidningarnas pinuppor än att hitta flickor passande för giftermål. När flickor pekats ut som offer har det handlat om att erotiska skildringar gjort dem sexuellt aktiva. Att nya medier på detta sätt hotat traditionella genusnormer menar författarna har sin förklaring i värnandet om nationen. Nationens överlevnad, och välfärdsstatens uppbyggnad, krävde män som var beredda att försvara landet och ta över som morgondagens ledare och arbetare. Flickor har på motsvarande sätt förväntats bli ansvarstagande mödrar. Vad som stått på spel i debatterna är inget mindre än nationens överlevnad.

Flera argument och upplevda faror återkommer gång på gång. Men det finns också skillnader mellan debatterna. En intressant skillnad gäller nyhetsmediernas ställning. Moralpaniker tycks vara beroende av att det endast är några få röster som hörs, och att dessa röster ges stor spridning. Idag finns det emellertid utrymme också för motrösterna, samtidigt som mediemångfalden gör att kritikerna inte får samma genomslag. De stora mediepanikerna tycks med andra ord vara ett 1900-talsfenomen.

Bokens analyser är övertygande och lätta att följa. Resultaten framstår emellertid inte som särskilt omvälvande utan bekräftar i hög grad vad tidigare forskning redan visat. Även om ambitionen förmodligen inte har varit att skriva ett debattinlägg är det som ett sådant boken har sin största styrka. Den visar tydligt vad vi har att lära av historien nästa gång någon varnar om farorna med nya medier: Att vi bör besinna oss.

Marco Smedberg, *Första världskriget* (Lund: Historiska media 2014). 396 s.

Våren 1917 stupade den ostpreussiske artillerilöjtnanten Willi Bachman på västfronten. Han är den första personen som läsaren möter i Marco Smedbergs bok *Första världskriget*. Att just Bachman är utvald beror på att han var författarens mormors bror, en bra påminnelse om att det Stora kriget inte är så långt borta som vi kanske upplever det. Inom parentes sagt så avled de två sista brittiska veteranerna från kriget för bara något år sedan. Mycket riktigt påpekar författaren också den nära kopplingen mellan de båda världskrigen och snart sagt alla politiska konflikter som världen plågas av i dag. Det torde visserligen inte vara någon nyhet men förtjänar likväl att uppmärksammas

Bokmarknaden har det senaste året nästan översvämmats av mer eller mindre nyskapande böcker om detta krig, men denna bok är så vitt jag kan se den enda som är skriven på svenska. Peter Englund's bok *Stridens skönhet och sorg* (2008) behandlar visserligen samma krig men rör sig om personliga berättelser. Smedbergs bok är en mer klassisk berättelse på knappt 400 sidor och har en tydlig aspiration på att bli ett svenskt standardverk. Hela krigsförloppet skildras, från de beryktade skotten i Sarajevo till krigsslutet fyra och ett halvt år senare, men boken slutar inte där utan tar även upp fredsförhandlingarna, spanska sjukan och arvet från kriget som ledde fram till nästa världskrig. Ambitionen är tydligen att verket ska vara heltäckande och här har författaren lyckats väl. Framställningen följer i stort sett tidsaxeln och alla viktiga händelser finns med men även striderna vid mindre kända fronter som i Afrika, Kina, Mesopotamien, Mellanöstern, Balkan och Alpfronten beskrivs. Boken är i huvudsak en slagfältshistoria, men även utvecklingen på hemmafronterna berörs. Ett par svenska krigsdeltagare skymtar också förbi. För en svensk läsare är beskrivningarna av krigshändelserna i Östersjön av särskilt intresse.

Författaren är tidigare officer i pansartrupperna, ledamot av Krigsvetenskapsakademien och har varit redaktör för tidskriften *Militär historia*. Han är också filosofie magister i historia. Detta är hans nionde bok och han har i sin tidigare produktion delvis behandlat samma ämne. Han är därför väl skickad att förklara teknikaliteter och förändringar i krigföringen, dock utan att förlora sig i detaljer. Sjökriget, skyttegravskriget och kriget i luften får sina beskrivningar, liksom användandet av stridsgaser, utvecklingen av stridsvagnar och införandet av stormtrupper, det vill säga särskilt tränade, utrustade och inte minst välmotiverade elitsoldater. Även den ekonomisk-industriella krigföringen och det civila samhällets totala mobilisering i krigsansträngningarna framgår. Illustrationerna är få men välvalda medan kartmaterialet är mycket bra. Det vore omöjligt att begripa till exempel kriget till sjöss utan lättbegripliga kartor och denna bok har 33 sådana.

Författaren skiljer inte på källor och litteratur, vilket heller inte torde vara nödvändigt i denna typ av bok och anger drygt 270 olika verk som har använts. Så vitt jag kan se så är det senaste av de använda verken utgivet så sent som 2013. Bland litteraturen finns ett antal ögonvittnesskildringar som också infogas i texten för att på ett bra sätt göra textmassorna mer lättsmälta. Notapparaten är inte omfattande men motsvarar kraven. Direkta citat är noggrant angivna. Bilagorna innehåller förklaringar om förbandsorganisation, artilleriets verkan och utveckling, förluster och flygförbandens organisation. En bilaga behandlar även och ovanligt nog romaner och filmer om kriget. Det finns också en lista på främmande ord och förkortningar, som jag dock tycker kunde ha varit betydligt mycket längre samt en mycket nyttigt kronologi på sju sidor över hela kriget. Språket är genomgående lättfattligt och rakt, förhoppningsvis även för den läsare som inte är van vid terminologin.

För en läsare som inte är särskilt bekant med ämnet utgör boken en bra sammanfattning och för den som är väl inläst på ämnet en bra handbok när man vill kontrollera fakta, utveckling eller årtal. Om boken verkligen kommer att bli ett svenskt standardverk i ämnet återstår att se men möjligheten finns.

Armémuseum

THOMAS ROTH

Nils Fabiansson, *Historien om västfronten: I spåren av första världskriget* (Stockholm: Norstedts förlag 2014). 384 s.¹

Det har väl knappast undgått någon historiskt intresserad att 100-årsminnet av det första världskrigets utbrott uppmärksammades under år 2014 och att vi kan förvänta oss ett så att säga rullande 100-årsminne fram till år 2018. Till detta 100-årsminnes bokflod hör Nils Fabianssons bok där han på olika sätt följer i krigets spår där en gång västfrontens skyttegravar löpte. Det är resultatet av ett mångårigt intresse hos författaren som nu samlats i en bok.

Fabianssons bok är i sin grundstruktur upplagd som en guidebok, men den innehåller mycket mer än vad man kan förvänta sig av en sådan. Snarast kan man säga att bokens grundstruktur är lite bedräglig och tenderar att skymma det rika innehållet.

Varje del av västfronten har ägnats ett särskilt kapitel: Flandern, Artois, Somme och så vidare ned till och med Elsass. Författaren har tillbringat åt-

1. Då Nils Fabiansson är redaktionssekreterare vid *Historisk tidskrift* har denna recension administrerats enbart av redaktören. Reds anm.

skillig tid i området, bland krigskyrkogårdar, rester av skyttegravar, bunkrar, minkratrar och andra mer eller mindre synliga spår av striderna, men också i spåren av soldaternas försök att både överleva och om möjligt skapa sig en dräglig tillvaro i gyttjan och de återkommande granatregnen. Medan Fabiansson rör sig de 80 milen från Nordsjökusten och ned mot den schweiziska gränsen serveras läsaren en mängd information om stort och smått. Hela tiden påminns man om författarens nyfikenhet, denna för en forskare så oundgängliga egenskap. När han studerar en minnestavla på svenska kyrkans gård i Paris med namnen över 16 svenskar som stupade i fransk uniform, så lockar namnen till efterforskning i de franska militära gravregistren från kriget. Detta är ett sympatiskt drag hos författaren som återkommer gång på gång och som gör att man dras med i berättelsen.

Till skillnad från alltför många författare till böcker om världskriget är Fabiansson uppmärksam på de källkritiska problemen, till exempel när han betonar hur lätt oidentifierade stupade också räknas som saknade och därmed dubbelredovisas i de samlade förlustsiffrorna.

Författaren vill försöka komma åt deltagarnas liv längs västfronten och sådant de upplevde när kriget ännu pågick. Det är svårare än man kan tro, eftersom lager på lager av berättelser och tolkningar har lagts på varandra under decennierna efter krigsslutet och de vittnesmål som många veteraner lämnade i samband med 50-årsminnet 1964 har helt naturligt färgats av detta. Här kan man säga att Fabiansson arbetar i samma anda som den skotske historikern Hew Strachan, som med emfas brukar hävda att veteranernas bild av världskriget började förändras vid mitten av 1920-talet och runt 1930 dominerade memorial- eller sorgeperspektivet synen på kriget. Samtidigt kommer man inte ifrån att en stor del av de brittiska soldaterna åtminstone till slutet av 1916 faktiskt anmälde sig som frivilliga. Här finns en motsättning som låter oss ana att soldaternas bild av kriget var mera komplex medan det pågick, åtminstone innan de hamnat i skyttegravarnas helvete.

I anslutning till detta diskuterar författaren vad som gjorde att soldaterna trots allt stod ut i skyttegravskrigets prövningar, trots myterier inte minst i den franska armén under år 1917. Här hade han kunnat anknyta till den nuförda omfattande forskningen som finns – Finland och USA efter 1945 och Israel i modern tid – som entydigt pekar på att lojaliteten mot kamraterna är det som får de flesta soldater att stanna kvar i en stridssituation, när normala mänskliga reaktioner skulle få dem att fly. Nationalism, religiös övertygelse och hård disciplin spelar in, men får alla vika för kamratlojaliteten. Det stämmer bra med insikten i de flesta försvarsmakter att det är den lilla gruppen – 6–12 man – som utgör kittet i de flesta påfrestande situationer. Bryts den ned så riskerar också de större militära förbandens sammanhållning.

Nils Fabianssons bok innehåller således en mängd information och det är

samtidigt något som utgör bokens svaghet. Med den grundläggande geografiska indelningen i botten förses läsaren med en mängd stora och små fakta utan direkt anknytning till regionen ifråga. På det sättet flyter så disparata företeelser som den fransk-belgiska ockupationen av Ruhrområdet efter kriget, Elin Wägners syn på kriget och de krigförandes "telegramkrig" in i skildringen av regionala företeelser och krigsminnen. Det mesta är både intressant och relevant, men det bryter berättelsens rytm. Sannolikt hade det varit mera pedagogiskt att bryta ut den här typen av information och låta den bilda egna kapitel mellan de olika regionkapitlen. Då hade författarens stora kunskap kommit mera till sin rätt.

Med detta sagt är Nils Fabianssons bok en fascinerande, kunskapsrik och synnerligen välskriven (och välillustrerad) bok som ger nya och spännande perspektiv på första världskriget. Även den läsare som anser sig vara väl beläst på kriget torde slå igen boken med den behagliga känslan av att man lärt sig åtskilligt nytt, och det på ett synnerligen trevligt vis.

Försvarshögskolan

LARS ERICSON WOLKE

Jan Berggren, *Från härskare till estradör: Bernadotternas fall och demokratins seger* (Stockholm: Carlssons 2012). 287 s.

Enligt förordet syftar denna bok till att beskriva den svenska kungamaktens successiva och påtvingade reträtt. Dess upphovsman Jan Berggren är författare och historiker med en gedigen bakgrund i Tullverket; bland annat som inspirerande chef för dess arkiv och museum. Han har publicerat ett tiotal böcker, vilka i stor utsträckning behandlat inslag i den myndighetens historia; bland annat som medredaktör till *Tullverket 1636–1986: En jubileumsbok* (1986). I eget namn har han vidare publicerat *Tullsnok – öppna dörren!* (2003) där Carl Michael Bellman utgör huvudperson liksom *Världskrig, kommunism och nazism i själva verket: Aktörer, åsikter och aktioner inom statlig förvaltning under andra världskriget. Exempel: Tullverket* (2005).

Som pensionär har han dock numera flyttat till Skåne och lämnat koppelningen till sin gamla sfär runt tullfrågorna. 2010 gav han sålunda ut en bok om Karl XII:s finansminister Georg Heinrich von Görtz, som bekant Sveriges på många sätt mäktigaste man under kungens senare år. Längre presenterades dennes insatser i mycket mörka färger – efter Fredrikshald dömdes han ju till döden – men Berggren förmedlar i stället en mera nyanserad bild och jämför med andra personer som drabbats av motvilja i svensk historieskrivning: utläningar, uppkomlingar eller åsiktsextrema klassförrädare.

Berggrens nya skrift handlar inledningsvis om förhållandena under Vasakungarna och dåtida relationer mellan monarker, adel och övriga ständer. Längre fram följer han bernadotternas väg till och verksamhet på tronen och de senaste 150 årens demokratiseringsprocess. Ungefär halva boken ägnas åt tiden efter Gustaf Vs tillträde som kung 1907. Efterhand blir redovisningen allt mer detaljerad och kontroversiell – för att inte säga polemisk.

Berggren har god hand med sin penna men skriver mer journalistiskt än vetenskapligt. Detta behöver ju inte vara en nackdel men leder ibland till att han faller för frestelsen att tillgripa klatschiga formuleringar som kanske inte alltid har full täckning. En uppenbar nackdel med boken är vidare att den saknar en notapparat. I stället har författaren valt att efter varje kapitel summariskt redovisa de skrifter han använt sig av – men utan några sidhänvisningar. Därutöver har i några fall i den löpande texten angivits varifrån uppgifterna hämtats. I viss mån uppvägs bristerna dessutom av en relativt fyllig litteraturförteckning. Men oftast lämnas man som läsare i sticket när det gäller att bedöma redovisningens grad av trovärdighet.

Ibland blir det dessutom uppenbart att den enklaste faktakontrollen har brutit. Detta är förstås extra anmärkningsvärt när det gäller uppgifter vilka berör dramatiska skeenden i vår historia; i synnerhet om kungamakten då har spelat en central roll. Exempelvis anges Napoleon ha låtit ockupera svenska Pommern såväl 1807 (s. 40) som 1812 (s. 53). Likaså påstås felaktigt att båda sidor i unionskonflikten med Norge 1905 mobiliserade sina arméer. Det rätta förhållandet är att norrmännen mobiliserade en viss del av sin här medan svenskarna inte gjorde något alls utöver att det årets färdigutbildade rekryter hölls kvar i kasernerna och inte fick återvända till det civila livet.

Boken blir efterhand allt mer polemisk och är på slutet närmast att betrakta som en stridsskrift riktad mot monarkin och därmed ett inlägg i den emellanåt uppblående republikdebatten. Just därför är de ovan påtalade bristerna ifråga om källredovisning och -hantering särskilt beklagliga eftersom de lätt leder till att de frågor, som författaren sannolikt främst hade velat ta upp till diskussion, riskerar att hamna i skymundan.

Uppsala universitet

BO G. HALL

Gösta Arvastson, *Drömmar om lufthavet: Berättelsen om en kvinnlig flygare på trettioalet* (Höör: Symposion 2013). 320 s.

I *Drömmar om lufthavet* berättar etnologiprofessorn Gösta Arvastson ett kvinnligt livsöde och hennes dröm om ett liv i luften i en extremt manligt präglad miljö. Hedvig Nordvalls ambition och kamp för att få flygcertifikat,

vilket hon fick 1935, till att hon förlorade detta två år senare på grund av synfel, är här den yttersta ramen för studien. I april 1940 genomförde hon sin sista flygning och några år senare slutar hennes dagbok och därmed också Arvastsons egen berättelse. Hedvig hann under tiden också vara administratör, flyglärare och mekaniker vid flygskolan i Gåseberga. Hennes dagbok handlar också om att arbeta som sällskapsdam, inom färgfotobranschen, inom Bulltoftas flygadministration och som förman vid aeroplanfabriken i Trollhättan. Henne arbetsliv blev mångfacetterat, men drömmen om flyget var det centrala i hennes dagböcker och uppenbarligen i hennes egen livsresa.

Arvastsons huvudsakliga källa är Hedvig Nordvalls egen dagbok. Den omvärldsrapportering som gavs i dåtida tidningar kompletterar bilden, liksom Arvastsons egna erfarenheter som flygare och som åskådare vid Hammars backar utanför Ystad, där en stor del av hans berättelse om Hedvig utspelar sig. Hennes anteckningar om vardagslivet – och då med fokus på vad som hände, står i centrum, även om dåtida aktörer som Hitler och Göring sporadiskt dyker upp i dagboken. Ett annat viktigt tema i dagboken och framställningen är relationen till flyggreven Douglas Hamilton, flygklubbens skapare, som var en central gestalt i Hedvigs drömmar om ett liv i luften. Hamilton var ifrågasatt av många och också indragen i juridiska processer. Hamilton kom under 1940-talet bli flygare inom det nazityska flygvapnet. Hedvig var dock obrottsligt lojal mot honom ändå fram till hans död 1943, vilket enligt Arvastson främst förklaras av hennes flygintresse i sig. Vänskapen med Hamiltons flickvän Inga Lindgren är också viktig här.

Styrkan med Arvastsons framställning är närheten till Hedvigs dagbok, samtidigt som det också är bokens svaghet. Det hon berättar i dagboken är själva utgångspunkten för honom. Arvastson citerar flitigt ur Hedvigs dagböcker. En förklaring till detta ger Arvastson själv, då han menar att hennes berättelse är en annan än den forskarsamhället vanligtvis hitintills gett om denna tid. Arvastsons hävdar till exempel utifrån dagbokstexten att "Den tar upp frågan om subjektets roll i den kulturella omvandlingen av Sverige under trettioalet och utmanar den bild som blivit så vanlig bland forskarna, grundat på system, kollektiv och massrörelse. Hedvig hade en helt annan berättelse." (s. 20) Beskrivningen blir ibland samtidigt därför närgången (vad är för litet att utelämnas i Arvastsons framställning?), med allt vad det innebär både positivt och negativt. Till exempel blir greve Hamiltons unga flickvän Ingas hunds hälsotillstånd viktigt: "Veterinären tillkallades och förklarade att hunden måste avlivas. Hans dom var svår att acceptera: Inga gråter! Kan-ske hon tyckte om hunden också!" (s. 77). Hedvigs vända över flytten från det gotländska barndomshemmet är ett annat sådant inslag.

Först under bokens senare tredjedel lyfts blicken mot de mer kontextuella sammanhangen. Här står modernitet mot konservatism i centrum. Arvast-

son anger här fem kulturella teman; äventyret, ensamheten, herraväldet, nationalismen samt den kvinnliga hjälten. Jag har förvisso inget att invända här, men med andra glasögon skulle beskrivningen kunna bli annorlunda. I texten finns ett underliggande genusperspektiv som aldrig blir riktigt explicit. Att flygtekniken var en utpräglad manlig domän, liksom andra tekniska moderniteter, lyfts fram i sig, men problematiseras egentligen inte. Hedvig var ett udda inslag i denna manliga värld. I dåtidens media var hon en "käck flicka"- Hur förhåller sig temat om den kvinnliga hjälten till det övergripande modernitetsperspektivet?

Inledningsvis hävdar han till exempel att det ansågs att "Kvinnor skulle inte hålla på med flygning eftersom det stred mot naturens ordning, själva tanken var motbjudande. De var lycksökerskor, som inte visste vad de höll på med. Av den anledningen stötte de ofta på motstånd. Könen var en utmaning som måste övervinnas." (s. 12). Kvinnliga flygare utmanade, i ett modernistiskt perspektiv, dessutom det framväxande husmodersidealet. Det ska sägas att det ges många exempel på detta. Men vilken betydelse detta hade är författaren mer oklar kring. Med genusglasögon hade tolkningen av hennes dagbok kanske fått en annorlunda dimension. Vad betydde det att hon genom sin praktik – både faktisk och önskad – de facto bröt mot folkhemmets framväxande genusideal?

Berättelsen om Hedvig illustrerar tydligt motsättningen mellan modernitet och konservatism i det svenska 1930-tal där folkhemmet började realiseras. Det är bokens styrka. Tidens föränderliga genusideal kan likaledes spåras, men problematiseras och tydliggörs inte helt av Arvastson. Det är enligt min mening bokens svaghet. Här skulle jag gärna sett mer, även om det inte förändrar mitt huvudsakliga positiva intryck.

Linköpings universitet

LARS KVARNSTRÖM

Thomas Palme (utg.), *Älskade struntflicka: Brev mellan Barbro von Vegesack och Sven Ulric Palme 1937–1940* (Stockholm: Carlssons förlag 2013). 355 s.

Sven Ulric Palme var professor i historia vid Stockholms universitet åren 1963–1977. Hans väg till de höga akademiska positionerna hade varit lång sedan disputationen i Uppsala 1943. Tidigt gjorde han sig känd som utmanare och ifrågasättare, han blev "buspojken" bland svenska historiker, skriver Alf Johansson. Fyra gånger sökte han professur vid svenska lärosäten innan han kunde efterträda Torgny Höjer på den Warburgska professuren vid Stockholms universitet.

Sven Ulric Palme var tidigt inriktad på att nå långt i den akademiska världen. Han arbetade hårt för att nå sina mål. Som ung, under arbetet med licentiatavhandlingen i slutet av 1930-talet, besökte han arkivinstitutioner i på flera håll i Europa. Han var flitig och ambitiös. Arbetsdagarna var långa. Han sparade ingen möda. För att nå de främsta positionerna krävdes en riktigt bra avhandling menade han. Men han mötte problem. Under långa forskningsresor bodde han på halvdåliga hotell – att finansiera högre studier var då som nu kostsamt och forskarstipendierna var få. Och hans forskningar kring de svensk-danska förbindelserna under sent 1500-tal – början av 1600-talet krävde kunskaper i flera språk, hit hörde polska och ryska, språk som han inte behärskade. Och så tiden. Med ett skarpt öga för hur de politiska motsättningarna i Europa skärptes oroades han över att inte hinna med att bearbeta det källmaterial han ville se innan han satte punkt för licentiatavhandlingen – konflikten i Europa kom allt närmare ett världskrig. Dagarna före krigsutbrottet befann han sig i Danzig. På uppmaning hemifrån avbröt han sina forskningar och lämnade Polen "under livligaste protester" den 30 augusti med sista båten till Sverige.

Sven Ulric Palme siktade mot ett yrke som historiker. Men han provade också andra fält. Tidens politiska frågor lockade honom, hans första bok kom ut 1935. Han började medarbeta i den svenska dags- och veckopressen, en form av brödskriveri som han skulle fortsätta med hela livet. I den situationen, som ung lovande historiker och fri skribent, mötte han vintern 1937 Barbro von Vegesack vid en middag i Linköping. De båda bands vid varandra i ett, tycks det, närmast oupplösligt förhållande som så småningom skulle mynna ut i äktenskap och familj. Men då, efter mötet i januari 1937, tonade svårigheterna upp sig. De båda hade vuxit upp under helt olika villkor, han fri i förhållande till föräldrar och far- och morföräldrar, hon, med rötter i *Balticum*, starkt bunden av värderingar från föräldrahemmet, han med större erfarenhet på samlivets område, hon med mindre. Han var dessutom förlovad, ett förhållande som inte kunde brytas utan att det fick konsekvenser.

Sven Ulric och Barbro inledde sitt samliv i största hemlighet. Under långa perioder levde de på skilda håll. Kontakterna kunde bara upprätthållas genom brev. Det resulterade i en omfattande brevväxling som skulle pågå under de följande tre åren, fram till vårvintern 1940 då de gifte sig i Helsingfors.

Denna brevväxling finns nu tillgänglig i en läsvärd utgåva och det stora antalet brev, i båda riktningarna, är mycket välskrivna. Det är en tät korrespondens, i första hand en samling kärleksbrev, fyllda av romantik och erotik, djupt personliga och självutlämnande. Breven var "oändligt viktiga dokument" skrev Sven Ulric till Barbro i december 1937, de skulle gömmas "ordentligt". Och man kan som läsare fråga sig om de båda någonsin hade en

tanke på att breven skulle kunna läsas av utomstående.

Breven ger en bild av två unga människor som, de geografiska avstånden till trots, levde mycket nära varandra, han djupt engagerad i sin forskning, hon periodvis som barnträdgårdslärarinna i Greifswald i Nordtyskland. Samlivet tar stor plats i brevväxlingen, längtan, svartsjuka, krav, förlåtelse, äktenskap, pengar. Men genom breven kan man också följa hur passionen efter hand glider över i en djupare gemenskap med samtal kring hur de båda – när de träffades var de ännu inte fyllda 25 – skulle kunna forma ett liv tillsammans, förena familj och yrkesliv. I sina brev till Sven Ulric återkommer Barbro till denna för henne så viktiga fråga. Och det ställde Sven Ulric inför svåra val – han älskade Barbro ”utöver allt i världen” men också sitt arbete. Vetenskapen var för honom något ”ödesbestämt”, inget han kunde vända ryggen. Han såg då inga möjligheter att försörja en familj, framtiden för honom var oviss. Han oroade sig över att kanske inte komma längre än till ”det allra närmaste målet: lektoratet”.

Det finns en spänning i brevväxlingen mellan Sven Ulric Palme och Barbro von Vegesack. Jag vill se breven som ett långt samtal om hur de båda, var och en utifrån sina förutsättningar, skulle kunna förverkliga sina livsprojekt, hon med sikte på familj, yrke och därmed en egen roll vid sidan om Sven Ulric, han med sikte på en akademisk karriär. Så läst ger denna brevväxling en intressant inblick i hur unga människor trevade sig fram för att finna en sätt att leva tillsammans i en tid då Europa var på väg mot världskrig.

Vilket urval Thomas Palme gjort när han ställt samman utgåvan är oklart. Någon gång saknas ett brev. Men det spelar mindre roll. Det vi här kan följa är två unga människors djupt personliga överväganden om nuet och framtiden. Jag har svårt att tro att man kan komma dem närmare än vad som skett i denna mycket läsvärda brevtgåva.

Sollentuna

LARS BJÖRLIN

Karin Ågren, *Att sälja en stad: Stockholms besöksnäring 1936–2011* (Stockholm: Stockholmia förlag 2013). 304 s.

I den på senare år uppmärksammade uppsatsen ”A Theory of Tourism” (1958) argumenterade Hans Magnus Enzensberger för att turismen blivit en industri. Upplevelsen hade standardiserats, paketerats och serieproducerats. Den hade enkelt uttryckt reducerats till en vara. Enzensbergers historiska analys var en träffande samtidsdiagnos. Turismen började vid denna tid ses som en potentiellt inkomstbringande näring, och den bildade tillsammans med det

ökande antalet bekvämligheter för hem och fritid, den ökande mobiliteten och en massproducerad mediaunderhållning de centrala stöttepelarna för det framväxande konsumtionssamhället.

I dag räknas turismen som en av världens största och snabbast växande ekonomiska sektorer, och forskare hävdar att det är den enda sektor som vuxit oavbrutet i mer än två sekler. Detta till trots är de historiska studierna av turismen som fenomen fortfarande relativt få, och av de som genomförts koncentrerar sig många på turismens identitetsskapande funktion. Det är därför välkommet att ekonomisk-historikern Karin Ågren i boken *Att sälja en stad* väljer att uppmärksamma just turismen som industri.

Ågrens studie om besöksnäringen i Stockholm har tillkommit inom ramen för projektet *Tillväxt, tradition och förnyelse: Stockholms ekonomiska historia efter 1945* lett av ekonomisk-historikern Tom Petersson. Syftet med detta projekt är att med ett historiskt och jämförande perspektiv beskriva och förklara hur Stockholmsregionen hanterat övergången från industrisamhälle till tjänste- och informationssamhälle. I sitt bidrag till detta projekt behandlar Ågren turistnäringens roll i denna utveckling. Speciellt uppmärksammar hon hur Stockholm marknadsförts som turiststad.

Att sälja en stad består av åtta kapitel, inklusive inledning och slutsatser. I bokens andra kapitel redogör Ågren översiktligt för framväxten av stadens turistorganisationer och hur de arbetat. Hon påvisar formeringen av vad som skulle kunna kallas en aktiv turismpolitik och argumenterar för att det främsta syftet med denna politik har varit att sälja staden. I det tredje kapitlet redovisar hon statistik över Stockholms besöksnäring under perioden 1978 till 2009. Dessa två kapitel ger en bakgrund till den egentliga undersökningen som behandlar olika sätt att sälja staden. I de efterföljande kapitlen fyra till sju belyser hon hur lokala och regionala turistorganisationer marknadsfört staden, vilka olika evenemang staden arrangerat, hur staden arbetat med kongresser och mässor (den så kallade mötesindustrin) samt några av stadens viktigaste attraktioner. Även i dessa kapitel ligger tyngdpunkten på tiden efter 1980. Det innebär att empirin som presenteras endast till delar kan användas för att besvara huvudfrågeställningen, nämligen turistnäringens roll i Stockholmsregionens övergång från industrisamhälle till tjänste- och informationssamhälle.

Detta är synd eftersom det är det långa perspektiv som trots allt framskyntar, som bidrar med studiens intressantaste resultat. Ågren identifierar en övergång från en konsumentinriktad turismpolitik under 1930-talet till en producentinriktad under 1980-talet. Idealistiska motiv får undan för undan ge vika för ekonomiska. Paradoxalt nog sammanfaller detta skifte med ett ökat engagemang från stadens sida, både som bidragsgivare och aktör. Således inrättades den kommunal- och landstingsägda stiftelsen Stockholm

Information Service (SIS) 1978 med uppgift att marknadsföra Stockholmsregionen. Ågren kopplar denna förändring i politik till 1970-talets lågkonjunktur som innebar att det blev viktigt att finna nya näringskällor, men sannolikt spelade även efterkrigstidens pågående kommunalisering- och regionaliseringsprocesser roll. En mer ingående skildring av spelet bakom sjösättningen av SIS, för att nämna ett exempel, hade kunnat kasta ljus över dessa förändringsprocessers betydelse för den framväxande turistnäringen.

Ågren relaterar inte sina resultat till tidigare forskning på området i någon nämnvärd utsträckning. Även om hon fokuserar på en lokal utveckling – turismen i Stockholmsregionen – är det något förvånande att hon inte förhåller sig till studier med liknande empiriska focii, frågeställningar eller perspektiv, till exempel idéhistorikern Klas Grinells avhandling *Att sälja världen* (2004) eller konstvetaren Per Strömbergs avhandling *Upplevelseindustrins turistmiljöer* (2007). Att Ågren inte redogör för rådande forskningsläge gör det svårt att bedöma på vilket sätt hennes studie bidrar till den vetenskapliga diskussionen om turistnäringens framväxt utöver att presentera nya empiriska rön.

Avsaknaden av forskningsläge beror sannolikt på att Ågrens framställning inte är problemdriven utan redovisande. Samtidigt är det svårt att komma ifrån att det centrala problem som Ågrens studie *de facto* kretsar kring är turismens industrialisering. Att hon inte uppmärksammar de teorier som gör anspråk på att synliggöra, begreppsliggöra och förklara denna typ av kommodifieringsprocesser – till exempel Enzensbergers teori om turismen – framstår som en missad möjlighet. Ågren hade med fördel kunnat utgå från den av etnologen Tom O'Dell redigerade antologin *Nonstop!* (1999), vars författare presenterar en teoretisk ansats liknande Enzensbergers. Med begreppet upplevelseindustrialism vill de fånga försöken att omvandla upplevelser till en varuform genom standardisering, paketering, distribuering och marknadsföring. De ser upplevelseindustrialismen som ett specifikt produktions sätt. En teoretisk diskussion längs dessa linjer hade säkerligen tjänat att begripliggöra Ågrens empiri.

Ågrens bok hade vunnit på en ordentlig genomarbetning och en mer problemdriven ansats. Till framställningens förtjänst hör dock att den identifierar och kartlägger ett relevant och av den historiska forskningen tidigare försummat ämnesområde.

Chalmers tekniska högskola

PER LUNDIN

Werner Neuss, *Mörder, Mentor, Menschenfreund: Himmlers Leibartz Felix Kersten – die Lösung eines Rätsels: Eine zeitgeschichtliche Erkundung* (Eis-leben: Projekte-Verlag Cornelius 2013). 318 s.

SS-chefen Heinrich Himmlers omskrivne massör Felix Kersten flyttade till Sverige 1943 och blev svensk medborgare 1953. Han har själv gjort sig världskänd som en framgångsrik räddare av fångar i koncentrationslägren. Tysken Werner Neuss tar i sin studie hjälteglorian av honom – och det med besked. Kerstens namn var falskt, han hette egentligen Felix Huberti och var frikårist. Huberti mördade i mars 1919 ordföranden för soldatrådet i Halle och flydde undan polisen till Dorpat. Där antog han en stupads identitet och anslöt sig till den finska frikåren Pohjan Pojat varpå han under sitt nya namn blev stamanställd i Finland. Kersten avskedades 1922 då det uppdagades att han förfalskat sitt tjänstgöringsintyg.

Huberti var inte den ende brottsbelastade frikårsman som fann en fristad norröver. Också Rosa Luxemburgs mördare Hermann Souchon praktiserade sig 1920 till Finland, verkade som affärsman och fick rentav utmärkelsen Finlands Vita Ros 1930 innan han drog vidare till Malmö. Under 1920- och 1930-talen var Horst Pflugk-Hartung, Karl Liebknechts baneman, fortgående verksam i Danmark, Sverige och Norge.

Huberti var 1909–1917 bästa pojkamrat med författarens far, Erich Neuss som senare blev stadsarkivarie i Halle. Bland underlaget för sin studie har Neuss använt faderns minnesanteckningar liksom informella upplysningar om familjen Huberti. Neuss har därtill utnyttjat bestånd i tyska arkiv, särskilt dokumenten om Kersten i Institut für Zeitgeschichte. Hans framställning bygger på en omfattande bakgrundsresearch, dokumentstudier och den samlade litteraturen om Kersten.

Då Kersten 1922 arbetslös och pank lämnade Finland bosatte han sig i Berlin där han fick hjälp av sina kontakter inom frikårsnätverket. Efter olika ströarbeten och massagestudier öppnade Kersten 1926 en privatpraktik, flyttade till Nederländerna 1928 som societetsterapeut och blev i mars 1939 förment livläkare åt Himmler. Kersten inskrevs 1941 som SS-man och gick som hemma i RSHA-högkvarteret vid Prinz-Albrecht-Strasse. Regeringen i Finland gjorde honom till medicinalråd.

Medan han ännu var Huberti hade Kersten avlagt studentexamen i Halle och fått utbildning som sanitetsunderofficer. Någon fysioterapeut- eller massörs- eller annan examen avlade han aldrig. Hans exklusiva terapi som han kallade "nervmassage" blev framgångsrik tack vare hans stora suggestionskraft. Kersten var som person en umgängesingenjör, karismatisk, vinnande och socialt begåvad. Hans särskilda marknadsnisch sammansattes av två grupper: välsituerade påverkare som drabbats av typiska direktörs-

sjukor och frikårs- och SS-officerare som farit mentalt illa av sin delaktighet i våldsdåd. Kersten som själv dödat kunde med sin starka mentala konstitution hantera såväl sina egna som sina stallbröders psykiska ärr, ångest och PTSD-syndrom.

För Himmler var Kersten användbar som kontaktman då denne kunde företa någorlunda obemärkta resor till Finland och Sverige. I sina hågkomster har Kersten framställt sin chef Himmler som en latent god människa påverkbar för humanitära räddningsaktioner. I den bild Neuss målar upp bildade däremot Himmler med sina närmaste medarbetare, sekreteraren Rudolf Brandt och Kersten, ett sammanhållet arbetslag där alla hade sina särfunktioner som en del av ett på förhand överlagt och samordnat handlande. Då Kersten räddade judar och andra lägerinterner var dessa aktioner således funktionella element i Himmlers strategi- och överlevnadsplanering.

I Kerstens legend om sig själv räddade han genom att påverka Himmler till goda handlingar åtminstone 60 000 personer i koncentrationslägren. Inte heller Neuss förnekar att Kersten varit framgångsrik i räddningsaktioner, men tar ner siffran på dem han förhjälp till friheten till i bästa fall ett eller två dussin lägerinterner.

Orsaken till Kerstens mycket uppmärksammade betydelse för Sverge var att han från hösten 1943 framträdde som inofficiellt ombud mellan Himmler och UD. Våren 1945 grep den svenska regeringen tillfället att rehabilitera sig själv i de västallierades ögon. De humanitära räddningsaktionerna blev tjänliga medel att blidka den starka allierade irritationen över de första krigsårens selektivt välvilliga hållning gentemot Tyskland. Motivet hos de allt desperatere botgöringsnazisterna var att undgå straff.

Neuss uppmärksammar utförligt det så kallade Bernadottebrevet från den 10 mars 1945. I detta uttrycker Bernadotte antisemitiska attityder samtidigt som han råder tyskarna att förbättra träffsäkerheten hos de V2-raketer som riktades mot London. Britten Gerald Fleming påvisade 1978 att brevet var en förfalskning. Neuss förmodar att underrättelsechefen Walter Schellenberg upplyst Bernadotte om Kerstens förflutna som frikårsman och mördare. Det var denna insikt som gjorde Bernadotte reserverad gentemot Kersten. Strax efter krigsslutet såg Kersten till att brevöfalskningen nådde de ledande judiska kretsarna. Avskriften kom därmed att få en ödesdigrare roll än vad Kersten sannolikt avsett. Brevet utlöste Sternligans attentat mot Bernadotte i Jerusalem 1948. Attentatsmännen bildade ingen spontan terroristgrupp utan dådet var ett beställningsmord, planerat och utfört i administrativ ordning på högre politiskt uppdrag som en demonstration mot Storbritanniens Palestinapolitik. Bernadotte mördades då de israelitiska uppdragsgivarna på basen av Kerstens förfalskade brev grundlöst tog honom som antisemit.

Kersten blev med växande erfarenhet en allt skickligare och subtilare

dokumentförfalskare. Han gjorde emellertid då och då misstag som att fabulera ihop det nederländska folkets deportationsplan och Bernadottebrevet. Dessa uppgifter var för fantastiska för att kunna vinna tilltro och avslöjades då yrkeshistoriker synade dem. Neuss studie om Kersten som mördare, frikårs- och SS-mentor och människoräddare innebär en genomgripande omvärdering av Kersten som storfilantrop. Vad det gäller grundkonceptet, Hubertis metamorfos till Kersten, föreligger ingen full bevisning. Neuss dokumentation är dock fylligare än Kerstens egna belägg och även fullt kontrollerbar. Neuss tillstår att det finns luckor i hans tolkning och att smärre gåtor ännu återstår. Hans studie medför förhoppningsvis att forskarna i fortsättningen bättre än hittills får upp ögonen på de många konstigheterna och svagheterna och i Kerstens personliga bild av sin livsbana.

Riksarkivet (Finland)

LARS WESTERLUND

Klas Kronberg & Anna Maria Forssberg (red.), *Lumpen: Från mönstring till muck* (Stockholm: Atlantis 2014). 278 s.

När den svenska värnplikten gjordes vilande i fredstid 2010 var det en över hundraårig verksamhet av militär utbildning för landets försvar som gick i graven. Denna företeelse som i folkmun fått benämningen lumpen får i denna antologi en närmare belysning, med utgångspunkt i det riksbanksfinansierade projektet "Lumpen – identitet och materiella minnen". Det är emellertid inte utbildningens militära betydelse, utan i stället hur den upplevdes av de värnpliktiga, som här står i fokus. Materialet som ligger till grund för flertalet av de tämligen fristående kapitlen i boken är en webbenkät som genomförts av Armémuseum. Detta material har sedan kompletterats med bland annat djupintervjuer och olika former av minnesberättelser. Något mer sammanhållet teoretiskt ramverk för hela boken är svårt att finna, även om Anna Maria Forssberg och Anna Fredholm i inledningen menar att identitet och materiella minnen är att betrakta som centrala begrepp. Betoningen av materiella minnen märks särskilt i hur man vid datainsamlingen använde sig av museets föremålsamlingar för att väcka informanternas minnen till liv.

I bokens första kapitel behandlar Klas Kronberg den svenska värnpliktens historia i ett vidare sammanhang. Med startpunkt i medeltiden ges en översiktlig beskrivning av försvarets folkliga förankring genom historien och i beskrivningen av den egentliga värnpliktsperioden ges också en presentation av exempelvis kalla kriget. Denna översikt följs av Susanne Wollingers

kapitel om inryckningen, vilket med hjälp av den genomförda webbenkäten beskriver upplevelserna av perioden från mönstring till inryckning och den första tiden som värnpliktig. Wollingers främsta resultat synes vara att såväl mönstring som inryckning i mångt och mycket präglades av en rumslig förflyttning medan hur de upplevdes många gånger var beroende av tidsperioden.

Därefter ägnas två kapitel åt värnpliktens fostrande roll, där först Pontus Rudberg undersöker krigsmaktens folkfostrande ambitioner fram till 1950, följt av Fredrik Erikssons undersökning av hur värnpliktstidens fysiska fostran upplevdes från 1950-talet och framåt. I Rudbergs studie märks en tydlig kontinuitet i viljan att fostra plikttrogna och disciplinerade soldater, även om formerna för denna fostran ändrade karaktär. Såväl inskräpandet av gudsfruktan som en aktiv kamp mot onykterhet och osedligt leverne tonades med tiden ned, och ersattes enligt Rudberg av en uppmuntran till självdisciplinering. Eriksson visar å sin sida på en tydlig uppdelning i upplevelsen av värnpliktens fysiska moment, där en tråkig kollektiv exercis står mot en mer positivt upplevd individuell fysisk träning. I den mån det går att se någon förändring över tid är det närmast en ökad kritik mot exercisen bland dem som gjorde sin värnplikt efter 1950-talet. Utöver de mer konkreta förändringarna i värnpliktsutbildningen som dessa undersökningar blottlägger visar de även på värnpliktens pedagogikhistoriska betydelse. Vid sidan om skolan finns det nog få fostrande projekt under 1900-talet som varit så genomgripande som just värnplikten.

Dessa studier följs sedan av Elisabeth Wollin Elhouars närmast socialpsykologiska studie av hur berättelserna om värnplikten kan rymma både negativa och positiva erfarenheter på samma gång. Undersökningar visar dock att en överväldigande majoritet av dem som besvarade Armémuseums enkät var positiva till lumpen. Vad gäller den femtedel av svaren som Wollin Elhouar tolkat som ambivalenta vill hon närmast koppla denna inställning till det positiva tänkandets samhällsdominans i vår tid.

Vidare ägnas sexualiteten i lumpen ett eget kapitel författat av Fia Sundevall. I likhet med flera av de andra kapitlen bygger också detta på enkät svar, även om de här har kompletterats med djupintervjuer. Sundevall kan trots vissa lokala skillnader och variationer över tid visa på hur tämligen stabila föreställningar om unga mäns sexualdrift och heterosexualitet präglat en miljö genomsyrad av pornografi och homofobi.

Antologins sjunde kapitel ägnas helt åt de materiella minnena och bygger på de enkät svar som genererats utifrån bilder av olika slags försvarsmateriel. Olle Westerberg visar hur särskilt bilder på uniformer och vapen väcker starka minnen till liv, vilket också framhålls som studiens främsta resultat.

Därefter ges musiken uppmärksamhet genom Piotr Wawrzeniuks studie av musikanvändningen inom den svenska försvarsmakten. Även om huvudfokus ligger på de värnpliktigas upplevelser såsom de kommer till uttryck i webbenkäten, så sätts företeelsen in i ett vidare perspektiv, vilket också inkluderar psykologiska faktorer. Webbenkäten visar att musik många gånger kunde bidra till att skapa samhörighet och sammanhållning, under förutsättning att det rörde sig om levande musik.

I det näst sista kapitlet tar sig Thomas Roth an en särskild grupp värnpliktiga, de som utbildades till och tjänstgjorde som befäl i olika ställning. Utöver en analys av enkätsvar och intervjuer innehåller detta kapitel även en välbehövlig beskrivning av värnpliktssystemets utformning, vilken med fördel borde ha fått en mer framträdande plats i antologin. När det gäller analysen av enkätsvar och intervjuer framträder ingen entydig bild, men Roth kan visa att de värnpliktiga befälens situation synes ha blivit bättre med åren. En möjlig orsak till detta var införandet av ett enhetsbefälssystem 1982, vilket gjorde att det inte längre fanns några anställda underofficerare som de värnpliktiga befälen ställdes mot.

Boken avslutas med Anna Fredholms analys av så kallade muckarritualer. Utgångspunkt tas här i Arnold van Genneps och Victor Turners teorier om övergångsritualer och Fredholm hittar flera företeelser som hon vill se som ritualer för att underlätta övergången från en militär till en civil miljö. Även om dessa teorier synes fungera väl för att beskriva muckarritualernas syften finns det emellertid vissa frågetecken. Det faktum att värnpliktiga i regel inte var helt avskärmade från den civila världen gör att man kan fråga sig om det verkligen rör sig om omvandlingsritualer. För att räta ut detta frågetecken behövs nog mer av djupintervjuer, vilka tydligare fokuserar på muckartraditionernas betydelse.

Mot bakgrund av den modesta ambitionen att förmedla de kunskaper som insamlingen av lumparminnen generat är detta en minst sagt matnyttig antologi. I flera av kapitlen tas aspekter av värnplikten upp som svårligen hade kunnat behandlas utan den enkät som genomförts. Ett tydligt exempel på detta är kapitlet om sexualitet, där det blottläggs en kultur som troligtvis inte satt några djupare spår i försvarsmaktens egen dokumentation av sin verksamhet.

Vad som måste beskrivas som bokens akilleshäl är emellertid den närmast obefintliga kvantitativa analysen av enkätmaterialen. Det faktum att en enkät som genererat fler än 2 200 svar inte redovisas annat än i ett antal frekvensfördelningar är högst anmärkningsvärt. Som nämns i bokens inledning är de som besvarat enkäten långtifrån ett representativt urval av alla som gjorde värnplikten mellan 1940 och 2010, och i flera av kapitlen framhålls detta också som en begränsande faktor för att dra mer långtgående slutsat-

ser. Med hjälp av också enklare statistiska analyser av materialet hade man emellertid kunnat uttala sig med större säkerhet om dess räckvidd.

Vidare finns det också vissa skillnader i framställningssättet i de olika kapitlen, vilka gör att boken mer framstår som en samling fristående texter än som en sammanhållen antologi. Å ena sidan finns här bidrag av mer populärvetenskaplig karaktär, såsom Kronbergs översiktliga introduktion. Å andra sidan finns här också kapitel av mer akademisk karaktär, där studien ställs mot tidigare forskning på området eller uttalat relateras till ett teoretiskt ramverk. Tydligast är detta kanske i Rudbergs kapitel, vars utformning ligger mycket när den akademiska uppsatsen.

Dessa kommentarer till trots bör framhållas att *Lumpen: Från mönstring till muck* är en i högsta grad läsvärd bok, som ger ny kunskap om en viktig del av 1900-talets samhällsliv. Studiernas många gånger explorativa karaktär gör den också till en utmärkt utgångspunkt för fortsatta studier av den svenska värnplikten.

Uppsala universitet

ESBJÖRN LARSSON

Kjersti Bosdotter, Lars Ekdahl, Bjarne Isacson & Percy Kindahl (red.), *... faror för staten av svåraste slag: Politiska fångar på Långholmen 1880–1950* (Stockholm: Stockholmia förlag & Arbetarnas kulturhistoriska sällskap 2012). 319 s.

När samhällets klassgränser var som skarpast och mest omaskerade löpte de även innanför fångelsemurarna. Hjalmar Gustafsson dömdes till två månaders straffarbete för att han vid ett möte under storstrejken 1909 hade uppmanat järnvägstjänstemännen att ansluta sig till strejken. På Långholmen förvägrades han annan läsning än bibeln; maten var undermålig och knapp, så att han ständigt var hungrig; vägglössen var en plåga; dagarna tillbringades med att klistra kuvert. Han fick inte ta emot besök, och i brist på almanacka märkte han ut dagarna genom att rista streck i sänggaveln.

När Hjalmar Branting avtjänade tre och en halv månad för gudsförne-kelse 1889 såg villkoren annorlunda ut. Han placerades i en ljus och trevlig cell (tyckte han själv), och han fick ta med egna böcker, egna sängkläder och en gungstol. Maten beställde han från en restaurang i närheten av fångelset. I stället för monotont arbete kunde han ägna dagarna åt att läsa och skriva.

I bokens 24 kapitel presenteras, i form av korta biografier, 26 politiska fångar (varav tre kvinnor), samt det halvdussin personer som åtalades i samband med Ådalshändelserna 1931. Urvalet har bestämts av att de fängslade

avtjänade sina straff på Långholmen och av att de alla hade anknytning till den fackliga eller politiska arbetarrörelsen. Några av dem är redan välkända, som August Palm eller Branting, andra sannolikt okända för de flesta läsare. De brott de dömdes för sträckte sig från hädelse, sårande av tukt och sedlighet, och strejkagitation, till vållande av död, sabotage och olovlig underrätelseverksamhet (nio av fallen har anknytning till andra världskriget).

De korta biografierna är välskrivna och hållna i en saklig och osentimental ton. Trots det, eller kanske just därför, kan man ibland uppröras över hur myndigheterna för inte så länge sedan kunde utöva brutal klassjustis mot människor som kunde varit våra föräldrar eller far- och morföräldrar.

Boken erbjuder utan tvekan intressant läsning, och ämnet är angeläget, inte minst idag när bland annat den tekniska utvecklingen har, som Lars Ekdahl skriver i inledningskapitlet, problematiserat gränsen mellan våld och hot om våld, och legitim politisk verksamhet i ett demokratiskt samhälle. Samtidigt undrar jag över bokens syfte och dess urvalsprinciper. I en mening är urvalet mycket snävt, för de politiska aktivisterna är knappast representativa för alla dem som dömdes för politisk verksamhet under perioden. Att Långholmen har bestämt urvalet motiveras inte men en stockholmsanknytning har kanske varit nödvändig i och med att boken ges ut i Stockholms stads monografiserie. Torbjörn Vallinders *Nio edsvurna män* ger en bättre översikt över den politiska justisen i landet, även om den bara behandlar tryckfrihetsmål. Där anges, exempelvis, att bara under första världskriget anställdes 60 politiskt motiverade åtal, och under andra världskriget 38 (varav 13 mot nazistidningar). Om de här utvalda fallen inledningsvis presenterats mot en bakgrundsöversikt av detta slag hade samlingen kanske undgått den något anekdotiska karaktär den nu har.

I en annan mening är urvalskriterierna å andra sidan mycket breda. Här finns som sagt en mycket heterogen grupp fångar. I Ekdahls inledning antyds att boken också har en kritisk ambition att visa att politiskt förtryck av olik-tänkande även förekommit, och förekommer, i de länder som gör anspråk på att vara rättsstater, inklusive Sverige. Och visst påminns vi återigen om den saken av exempelsamlingen. Men för detta syfte borde urvalsprinciperna varit strängare. Inte ens den bästa rättsstat hade kunnat undgå att döma dråparna från Amaltheadådet till fängelse. Och att myndigheterna slog till mot sabotageförsök under kriget, som i några av de här presenterade fallen, är knappast ett underbetyg för rättsstaten. Kanske kunde boken ha tagit fasta på den skillnad som till exempel Amnesty International gör mellan politiska fångar och samvetsfångar. De förra definieras som personer som av politiska motiv begått rättsvidriga handlingar, oavsett vilka, eller som dömts av myndigheter som haft politiska avsikter. För dem kräver Amnesty bara rättvisa rättegångar. För de senare kräver organisationen omedelbar frigivning. En

sådan distinktion hade kanske kunnat föra till en mer fördjupad diskussion om demokratiska staters rätt att skydda sig mot våldshandlingar än de korta och allmänt hållna formuleringar som nu finns i inledningskapitlet.

Men det måste sägas att författarna har (via Ekdahls inledning) rätt i att en fortsatt kartläggning av de politiska åtalerna och domarna skulle vara värdefull för att ge en mer allsidig bild av Sveriges moderna politiska historia. Denna bok är ett bra bidrag.

Mittuniversitetet, Sundsvall

BÖRJE HARNESK

Therese Nordlund Edvinsson, *En osynlig företagshistoria: Direktörshustrun i svenskt näringsliv* (Lund: Sekel 2012). 315 s.

”Representation, det är att bjuda folk för nyttans skull och låtsas som det är ett nöje” citerar Therese Nordlund Edvinsson den träffsäkra Marianne Höök från 1966. Citatet sammanfattar författarens värdering av hustrurs villkor i svenska näringslivsfamiljer under första hälften av 1900-talet. Ämnet för Nordlund Edvinssons bok är de på ytan privilegierade gifta kvinnor ur direktörsfamiljerna Wallenberg, Ekman, Broström med flera. Dessa kvinnor var oftast själva födda i direktörsfamiljer och således väl förberedda på sitt uppdrag. De var kompetenta, verserade och språkkunniga, många gånger med stor kunskap om företagsledning. I boken framgår det emellertid att direktörshustrun var en roll som var lättare att utföra fel än rätt. Företagets bästa – för det var det hennes uppdrag handlade om – gick ut på att hon i varje situation satte andras behov framför sina egna. Hon förväntades föda många barn och leda ett stort hushåll där dörren alltid skulle stå öppen för mannens gäster. Dagtid förde hustrun en instängd tillvaro i hemmet och fattade beslut på egen hand gällande familjen och hemmets organisation. På kvällen skulle hon uppträda glad och vackert klädd när maken bjöd sina affärsbekanta. Therese Nordlund Edvinsson visar hur hennes huvudaktörer fick kämpa för insyn i makens arbete och kritiserades om de utnyttjade sin kunskap om företaget.

Elitkvinnans informella ledarskap och sociala roll är ett arbete som systematiskt har osynliggjorts såväl i verkligheten som i historieforskningen – om det ens har benämnts som arbete. Nordlund Edvinsson lyfter förtjänstfullt fram dessa kvinnors vardagsliv och visar samtidigt en annan sida av 1900-talets näringslivshistoria. Källmaterialet är stort och varierat, huvudsakligen från privata samlingar. Boken är uppdelad i tematiska kapitel. Läsaren lotsas genom gängse kvinnobilder, hushållssysslor i ett direktörshem, inställning-

en till privatekonomi, barnuppfostran, direktörshustruns värdinneskap och hennes verksamhet utanför hemmet. Särskilt nyskapande framstår kapitel 4 om hushållsarbetets organisation och kapitel 5 om familjernas motsägelsefulla inställning till konsumtion.

Nordlund Edvinsson menar att direktörshustrurnas liv inte är intressanta *per se*, utan hon använder dem för att belägga större mönster utifrån kapitlens olika teman. Det finns därmed en spänning i framställningen mellan det biografiska och det tematiska. Det får även konsekvenser för hur resultaten kan tolkas. Huvudaktörernas biografier skildras i kapitel 2. Episoder ur direktörshustrurnas liv återkommer i de andra kapitlen, då för att illustrera författarens argument. Jag hade gärna sett att dessa episoder hade förankrats tydligare i sitt biografiska sammanhang. Det tror jag hade bidragit till större vetenskaplig transparens, det vill säga uppfattningen om hur författaren har valt sina exempel, och i vilken ordning beläggen förs fram. Genom ett tydligare biografiskt perspektiv hade aktörerna också bättre kunnat utnyttjas i framställningen för att förbinda resultaten i de olika kapitlen till varandra. Hushållskonsumtionen hade till exempel varit intressant att beakta i ljuset av familjens företagsstrategier och inställningen till barnuppfostran och utbildning. Fanns det skillnader över tid? Eller var andra faktorer mer relevanta för direktörshustruns relation till företaget, till exempel dynamiken inom det äkta paret, personlighet, utbildning eller verksamhetsområde? Eftersom det är tydligt att Therese Nordlund Edvinsson har ingående kunskaper om familjerna och företagen hade sådana resonemang säkert varit möjliga.

Frågan om direktörshustrurnas betydelse för företaget får inget tydligt svar i boken. Vad hade hänt om kvinnorna inte hade funnits där för sina män? Kvinnornas relation till företagen behandlas först i bokens två sista kapitel (vilket i och för sig kan anses talande för arbetsuppdelningen mellan könen inom näringslivsfamiljerna). Nordlund Edvinsson resonerar runt frågan: fruarnas arbete togs för givet av männen och av dem själva, kvinnornas egna vittnesbörd är sannolikt censurerade med hänsyn till konventioner. Men kanske hade man kunnat besvara denna fråga genom ett annat empiriskt urval. Till exempel hade författaren kunnat införliva material från ogifta män, eller från familjer som inte levde upp till idealen för att synliggöra vikten av hustrurnas verksamhet.

En annan fråga som väcktes under läsningen om direktörshustrurnas villkor, var vilka strukturer som tillät att kvinnorna, trots sin ställning och kunskaper, tycks ha funnit sig i ett liv i familjens och företagets skugga. Den frågan går sannolikt inte heller att besvara genom samtida familjebrev. En möjlighet hade varit att följa upp det skriftliga materialet med muntliga intervjuer av efterlevande eller mer sentida direktörshustrur. Sannolikt hade

det möjliggjort en fördjupad analys av kvinnornas egna upplevelser av sin situation.

Dessa invändningar avser inte att förta värdet av den här boken. Snarare är de tänkta som förslag till fortsatta studier. Direktörshustruns uppdrag i företagshistorien är tack vare Therese Nordlund Edvinssons arbete inte längre osynligt. Hennes resultat har betydelse även i ett större vetenskapligt sammanhang. Direktörshustruns villkor erbjuder nya infallsvinklar på 1900-talets samhälle och genusrelationer. Med den här studien som utgångspunkt bör vi fortsätta att utforska framförallt kontinuiteten i elitkvinnans situation – från den kompetenta adelsfrun på det tidigmoderna godset till 1900-talets självupppoffrande borgerliga kvinna i näringslivets tjänst.

Örebro universitet

MY HELLSING

Ingela Johansson, *Strejkkonsten: Röster om kulturellt och politiskt arbete under och efter gruvstrejken 1969–70* (Göteborg: Glänta 2013). 480 s.

Konstnären Ingela Johansson har skapat ett dryga 450-sidigt montage i bokform över händelserna under gruvstrejken i Svappavaara, Kiruna och Malmberget i december 1969 och januari 1970. Syftet är "ett försök att aktualisera vissa händelser kring strejken och samtidigt bevara dem i bokform" (s. 7). Genomgående görs en koppling mellan strejken som politisk företeelse och den reaktion den åstadkom. Johansson fastslår att strejken bidrog till att radikaliserade kulturen i Sverige. Tesen stärker bokens relevans men är svår att belägga. Radikaliseringen var redan långt gången när strejken inträffade.

"Den stora gruvstrejken" varade i 57 dagar och omfattade 4 800 arbetare. Strejken sågs som en vattendelare. Gruvföretaget, LKAB, ägdes nämligen av staten, varför tvekampen mellan kapital och arbete plötsligt inte framstod som lika tydlig. Motståndaren utgjordes alltså av staten och LKAB:s företagsledning – men även av facket. Det var en vild strejk. LO-anslutna arbetare som stred mot sitt eget fackförbund innebar ett avgörande slag mot samförståndspolitik. Missnöjet från arbetarnas sida hade pyrt under flera år. Driftsrationaliseringar med tidmätningar, förslag på ackordslöner samt försämrade arbetsmiljö var de faktorer som blev den tändande gnistan. Ytterst handlade strejken om människovärdet. Många ifrågasatte hur en demokrati ledd av en socialdemokratisk regering kunde behandla sina anställda på detta inhumana sätt.

Gruvarbetarna fick ett massivt stöd, inte minst från studenter och vänsterradikala kulturarbetare. Som en direkt följd av strejken slopades de för-

hatliga tidmätningarna och ackordslöneförslaget. På sikt förändrades också klimatet på arbetsmarknaden. En mängd vilda strejker präglade därefter det svenska 1970-talet. Lagar som MBL, LAS, arbetsmiljölagen och förtroendemannalagen infördes.

Ur vetenskaplig synvinkel bryter Ingela Johanssons bok med gängse normer. Boken utgörs i själva verket av ett källmaterial som i huvudsak redovisas obearbetat genom citat och referat. Här förekommer en stor mängd utdrag ur intervjuer med gruvarbetare, aktivister och kulturarbetare – då och idag. Intervjuerna varvas med utdrag ur protokoll, kulturarbetares programförklaringar, dagböcker, privata brevväxlingar, samtida tidningsartiklar samt ett fåtal historievetenskapliga översikter som berör 1960-talets politiska kultur. Mängden gjorda intervjuer är imponerande i sig. Det är emellertid också i denna icke-analyserande redovisning av källorna som problemet med *Strejkkonsten* ligger. Materialet systematiseras inte genom en aktiv historisk kontextualisering gjord av en tydlig avsändare. Detta är centralt för att vi ska kunna dra nytta av den position som ett efterhandsperspektiv ger; för att få kunskap om strejkens förutsättningar och konsekvenser.

Någon principiell utgångspunkt redovisas inte heller av författaren, trots att sympatierna uppenbart ligger på de strejkandes sida. De "röster" som titeln anspelar på är främst arbetarnas och aktivisternas. Som läsare får vi därmed en fragmentarisk redovisning av fakta som i själva verket valts utifrån en bestämd, men dold, värdegrund. I källkritiskt hänseende blir det mycket problematiskt att inte göra någon kvalitativ åtskillnad på information som hämtats från protokoll, brev, rapporter från drivna konstnärer, intervjuer gjorda i affekt i kvällstidningar med aktivister, intervjuer 40 år senare med samma aktörer, nutida vittnesseminarier, samt etablerade historikers rekonstruktion av skeendet. Vittnespsykologin lär att minnet sviker. Saker glöms bort. Saker läggs till. En resonerande värdering och motivering till urvalet av källor är helt central eftersom historien om strejken gynnar vissa aktörer på bekostnad av andra. Vi kan i efterhand självfallet sympatisera med gruvarbetarnas sak – uppenbarligen var avståndet långt mellan socialdemokratins jämlikhetsretorik och verkligheten på industrigolvet – och ändå diskutera den källkritiska problematik som föreligger. Detta gör inte författaren, vilket är en klar brist.

I flera avseenden var den stora gruvstrejken en avspeglning av det sena 1960-talets radikala processer. De dominerande forskningsperspektiv som i efterhand valt att förstå dessa processer som en hegemonisk maktkamp mellan staten i samarbete med näringslivet visavi en brokig skara vänsterradikaler överensstämmer väl med hur de vänsterorienterade grupperna såg på sin egen roll och på statsmakten. Johanssons bok präglas av en sådan förståelse av 1960-talets tidsanda. En mer nyanserad forskning har istället på senare

är ifrågasatt denna förenklade berättelse om det radikala 1960-talet. Trots en innovativ form blir boken därmed mindre nyskapande innehållsligt sett.

Strejkkonsten ger ett intressant men splittrat intryck. Boken kan ses som ett konstprojekt snarare än en historisk studie. Vid en genomläsning uppstår frågan för vem boken egentligen är skriven. Svaret borde vara: För några fler än de som var med när det begav sig – vilket den svårligen kan sägas vara nu. Frågan är relevant för att kulturen uppenbarligen kan fylla en oerhört politiskt laddad funktion under specifika historiska omständigheter. I skrivande stund har den franska tidskriften *Charlie Hebdo* utsatts för ett brutalt attentat med dussinet döda, varav flera var ... satirtecknare. På vilket sätt kan engagemanget kring gruvstrejken 1969 lära oss någonting väsentligt om den politiska konstens möjligheter? Här lämnar *Strejkkonsten* inte några tillfredsställande svar.

Uppsala universitet

JOHAN BERGMAN